

ΚΥΠΡΙΑΚΑΙ ΣΠΟΥΔΑΙ

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΥΠΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΒΡΑΒΕΥΘΕΝ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΖ'-ΕΗ'

2003-2004

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΛΕΒΕΝΤΗ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗ

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΟΥ ΣΤΑ ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΛΕΥΚΩΣΙΑ ΚΥΠΡΟΥ

2005

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Α. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΟΥ ΣΤΑ ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΕΥΧΟΛΟΓΙΑ*

Α. Ὁ θεσμός τοῦ σταυροπηγίου: εἰσαγωγικὴ ἱστορικὴ προσέγγιση

Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς στὶς *Νεαρές*, ὅπως ἔχουμε ἐπισημάνει στὴ μελέτη μας ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας,¹ κατοχυρώνοντας τὸν δ' κανόνα τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (ἔτος 451), κάνει λόγο γιὰ εὐλογία τοῦ θεμελίου ἐκκλησίας ἢ μοναστηρίου ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο μὲ τὴν ἀνάγνωση σχετικῆς εὐχῆς καὶ τὴν πῆξη σταυροῦ στὰ θεμέλια (Νεαρά *ΞΖ'* κεφ. α'): «Θεοπίζομεν τοίνυν πρὸ πάντων μὲν ἐκεῖνο γίνεσθαι, ὥστε μηδενὶ παρρησίαν εἶναι μῆτε μοναστήριον μῆτε ἐκκλησίαν μῆτε εὐκτήριον οἶκον ἄρχεσθαι οἰκοδομεῖν, πρὶν ἂν ὁ τῆς πόλεως θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος παραγενόμενος εὐχὴν τε ἐν τῷ τόπῳ ποιήσαιο καὶ σταυρὸν πῆξαιτο δημοσίαν ἐκεῖσε πρόοδον ποιησάμενος καὶ τὸ πρᾶγμα φανερὸν ἅπασι καταστήσειε».²

Ἡ ἀνάγνωση εὐχῆς στὰ θεμέλια ἐκκλησίας ἀποτελεῖ εὐλογία, ἔμπρακτη συγκατάθεση καὶ μέριμνα τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐκκλησίας ἢ μοναστηρίου.³ Ἡ εὐχὴ αὐτὴ, μάλιστα, συνοδεύεται μὲ τὴν κατάθεση τοῦ «πρῶ-

* Θεμερὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὴν Ἱ. Μητρ. Κιτίου καὶ στὴν Ἱ. Μ. Ἁγίου Διονυσίου (Ἁγ. Ὅρος) γιὰ τὴν ἄδεια ἐκδοσης φωτογραφιῶν ἀπὸ ἀντίστοιχα χειρόγραφα τους. Βλ. τὸν πίνακα βραχυγραφιῶν καὶ συντμήσεων στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου.

1. Πὰ τὴ στενὴ σχέση τῶν ἀκολουθιῶν θεμελίου ἐκκλησίας καὶ σταυροπηγίου, βλ. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου».

2. (ἐπιμέλεια ἐκδοσης) R. Schoell, *Corpus Iuris Civilis*, III: *Novellae*, Hildesheim 1988¹², 344.24–345.1. Βλ. ἐπίσης τὶς *Νεαρές Ε'* κεφ. α' καὶ *ΡΛΑ'* κεφ. ζ', καθὼς ἐπίσης καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ συζήτηση Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 173–174 (ἰδιαίτερα τὴν ὑποσ. 45), 183.

3. Ὁ ἐπίσκοπος, σύμφωνα καὶ μὲ τὶς διατάξεις τοῦ 13' κανόνα τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, προτοῦ παραχωρήσει τὴ σχετικὴ ἄδεια καὶ εὐλογία του γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐκκλησίας, θὰ πρέπει νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀπαραίτητων οἰκονομικῶν πόρων καὶ προϋποθέσεων πού νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὀλοκλήρωση τῆς οἰκοδομῆς: «ὅτι τινὲς τῶν μοναχῶν καταλιπόντες τὰ ἑαυτῶν μοναστήρια, ἐφέμενοι ἄρχεν, καὶ τὸ ὑπακούειν ἀπαναινόμενοι, ἐγχειρίζουσι κτίζειν εὐκτηρίους οἶκους, τὰ πρὸς ἀπαρτισμὸν μὴ ἔχοντες. Εἴ τις οὖν τοῦτο ἐπιχειρήσει ποιεῖν, κωλυέσθω ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν τόπον ἐπισκόπου· εἰ δὲ τὰ πρὸς ἀπαρτισμὸν ἔχοι, τὰ βεβουλευμένα αὐτῷ εἰς πέρας ἀγέσθωσαν. Τὸ αὐτὸ δὲ φυλάττεσθαι καὶ ἐπὶ λαϊκῶν καὶ κληρικῶν», P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IIe–IXe s.)*, I.1: *Les canons des Conciles Oecuméniques*, (FCCO 9) Roma 1962, 275.4–15· πρβλ. ἐπίσης Ῥάλλης-Ποτλῆς Β' 625–627· Ἀγαπίου ἱερομονάχου, Νικοδήμου μοναχοῦ, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας ἥτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες ...*, Ἀθήνα 1990¹⁰ (ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστήρ»), 188 ὑποσ. 1. Τὸ ἴδιο ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης, βλ. Ῥάλλης-Ποτλῆς Στ' 263.

του και άκρογωνιαίου λίθου» τής οίκοδομής, τήν τοποθέτηση τής «κρταταῖς σκέπης» τοῦ τιμίου σταυροῦ στά θεμέλια τοῦ οίκοδομήματος. Αὐτήν, ἄλλωστε, τή λειτουργική πράξη πῆξης σταυροῦ δηλώνει και ἡ ἴδια ἡ λέξη «σταυροπήγιο» («σταυρόν – πήγνυμι»).⁴

Ἡ σημερινή διάκριση μεταξύ θεμελίου ἐκκλησίας και σταυροπηγίου, μέ τὸ τελευταῖο νὰ χαρακτηρίζεται ἀποκλειστικά τή θεμελίωση πατριαρχικῶν οίκοδομημάτων,⁵ δὲν τεκμηριώνεται στὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ τῶν λειτουργικῶν εὐχολογικῶν πηγῶν, συμπεριλαμβανομένων και τῶν κυπριακῶν χειρογράφων.⁶ Ἡ ἀναφορὰ σὲ θεμέλιο ἐκκλησίας συμπεριλαμβάνει και τήν κατάθεση σταυροῦ στά θεμέλια τοῦ οίκοδομήματος, και ἀντίστροφα, ἀναφορὰ σὲ σταυροπήγιο ἰσοδυναμεῖ μ' αὐτὴ τήν τάξη θεμελίου ἐκκλησίας.⁷

Ἡ τάξη θεμελίου ἐκκλησίας προϋποθέτει και τήν κατάθεση σταυροῦ στά θεμέλια τοῦ οίκοδομήματος, πράξη ἡ ὁποία κατοχυρώνεται και θεσμοθετεῖται ἤδη ἀπὸ τήν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ (*Νεαρχές*: Ε' κεφ. α', ΕΖ' κεφ. α', ΡΛΑ' κεφ. ζ'). Π' αὐτὸν τὸν λόγο, ἄλλωστε, σ' ἀρκετὰ χειρόγραφα εὐχολόγια, τόσο πρώιμης, ὅσο και μεταγενέστερης ἐποχῆς, ἀπαντᾷ ὁ τίτλος «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίου ἐκκλησίας και ἐπὶ σταυροπηγίου»,⁸ ἢ στήν περίπτωση τῶν κυπριακῶν εὐχολογίων τοῦ 16^{ου} αἰῶνα *Κιτίου 18* (φφ. 63r-65r)⁹ και *Barb. gr. 390* (φφ. 30v-32r) ὅπου ἔχουμε τὸν εἰσαγωγικὸ τίτλο «Ἀκολουθία εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας» τοῦτο

4. Σὲ ἔγγραφο τῆς Ἱ. Μ. Ἰβήρων (Ἅγιο Ὅρος) τοῦ ἔτους 1047 γίνεται λόγος γιὰ «ξύλινο σταυροπήγιο», τὸ ὁποῖο δηλώνει τὰ σύνορα τῆς μονῆς, βλ. J. Lefort, N. Oikonomidēs, D. Papachrysanthou, *Actes d'Iviron, I: Des origines au milieu du XIe siècle. Édition diplomatique – Texte*, (Archives de l'Athos 14) Paris 1985, 256.11, 257.18, 259.58-59, 260.82-84.

5. Διάταξη «περὶ σταυροπηγίου» σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἀποκλειστικὸς ἀποστολέας τοῦ σταυροπηγίου εἶναι ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἀπαντᾷ στά εὐχολόγια τὰ ὁποία ἐπιμελήθηκαν ὁ J. Goar (βλ. Goar 487-488), ὁ ἀρχιμανδρίτης Σπυρίδωνας Ζερβὸς (βλ. Ζερβοῦ 337-338) και ἡ Ἱ. Μ. Σίμωνος Πέτρας, βλ. *Ἐγκαινιαστικὸν* 9-10.

6. Ἐξαιρεση ἀποτελεῖ τὸ εὐχολόγιο *Διονυσίου 489* στὸ ὁποῖο παραδίδεται διάταξη «περὶ σταυροπηγίου» (φφ. 19r-20r), ἴδια μ' αὐτὴ τῶν εὐχολογίων τοῦ Σ. Ζερβοῦ και J. Goar. Πὰ τὴ διάταξη αὐτὴ βλ. τὰ σχετικὰ σχόλια στήν παρουσίαση τῶν κυπριακῶν εὐχολογικῶν πηγῶν.

7. Meester, *Rituale* 166, 173· Φουντούλη, *Θεμέλιο ἐκκλησίας* 5-6· Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 183-186, 191.

8. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὰ εὐχολόγια: *Coislin 213* (ἔτος 1027), *Grottaferrata Γ.β. I* (13ος αἰ.), [βλ. M. Agranz, *L'eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Roma 1996, 225-226]· *Βατοπαϊδίου 133 (744)*, (14ος αἰ.), βλ. Dmitrievskij 276· *Σινᾶ 980* φ. 140r (ἔτος 1475), πρβλ. ἐπίσης Dmitrievskij 432· και τὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο *Σινᾶ 989* φφ. 290v-291r (α' μισὸ 16^{ου} αἰ.), πρβλ. ἐπίσης Dmitrievskij 897. Στὸ *Vaticano gr. 1970* φ. 212r (ἀρχές 12^{ου} αἰ.) ἀπαντᾷ ὁ παρεμφερὴς τίτλος «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίου ἐκκλησίας και σταυροπηγίου», βλ. A. Jacob, "L'euchologe de Sainte-Marie du Patir et ses sources", *Atti del Congresso Internazionale su S. Nilo di Rossano (28 settembre-1° ottobre 1986)*, Rossano-Grottaferrata 1989, 107 (No 2).

9. Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 39-40.

και σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν». ¹⁰

Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐπιβεβαιώνουν οἱ κανονολόγοι Θεόδωρος Βαλσαμῶν (τέλη 12^{ου} αἰ.) και Ματθαῖος Βλάσταρης (ἔτος 1335), μέ τὸν πρῶτο νὰ τονίζει ὅτι «ἡ μὲν πῆξις τοῦ θεμελίου δι' εὐχῆς μόνης τοῦ κατὰ χώραν ἐπισκόπου και σταυροπηγίου γίνεται»,¹¹ και τὸν δεῦτερο νὰ ἐπαναλαμβάνει «πρῶτον μὲν δι' εὐχῆς και σταυροπηγίου τοῦ κατὰ χώραν ἐπισκόπου ὁ τοῦτου θεμέλιος πήγνυται». ¹² Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς Β' σὲ γράμμα του (ἔτος 1233) σημειώνει: «ἡγνῶται γὰρ οὐδενὶ τῶν ἀπάντων, πᾶσαν οἰκοδομίαν ἀφιερωμένην Θεῷ ἐξ ἱεραρχικῆς τελειότητος λαμβάνειν τήν πρώτην τοῦ θεμελίου καταβολήν, τοῦ σωτηρίου σταυροῦ τῷ τόπῳ προσπηγνυμένου». ¹³

Τὸ πρόσωπο τὸ ὁποῖο παραχωρεῖ τὴ σχετικὴ ἄδεια ἀνέγερσης ἐκκλησίας ἢ μοναστηρίου, ἀναγινώσκει τὴ σχετικὴ εὐχὴ και τοποθετεῖ τὸν σταυρὸ στά θεμέλια, σ' αὐτὸν ἀνήκει ἡ πνευματικὴ και διοικητικὴ ἐξάρτηση τῆς οἰκοδομῆς. ¹⁴ Ὁ ἀποστολέας τοῦ σταυροῦ εἶναι τὴν ἴδια στιγμή και τὸ πρόσωπο κανονικῆς ἀναφορᾶς. Ἔτσι ἔχουμε τὰ ἐπισκοπικὰ ἢ μητροπολιτικὰ σταυροπήγια, τίς οἰκοδομὲς ἐκεῖνες ποὺ βρίσκονται στήν περιφέρεια ἐκάστου ἐπισκόπου ἢ μητροπολίτη και συνεπῶς ὑπάγονται διοικητικὰ στὸν οἰκείο τοπικὸ ἐπίσκοπο ἢ μητροπολίτη, και τὰ πατριαρχικὰ σταυροπήγια στά ὅρια τῆς πατριαρχικῆς περιφέρειας, τὰ ὁποία ἔχουν τὴν ἀναφορὰ και κανονικὴ ὑποταγὴ στὸν πατριάρχη. ¹⁵

10. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 171 (B14.1, ἔκδοση), 167-169, 180, 183 και 187 (σχόλια). Πὰ τὸν προβληματικὸ διπλὸ τίτλο τῆς ἀντίστοιχης ἀκολουθίας στὸ ἴδιο χειρόγραφο (B2.1, φφ. 13r-14r) «Εὐχὴ ἑτέρα εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας. Εὐχὴ λεγομένη εἰς θεμέλιον ἐκκλησίας, ὅπερ και σταυροπήγιόν τινες ὠνόμασαν», βλ. αὐτ. 167, 180, 183.

11. Ράλλης-Ποτλῆς Β' 582.

12. Ράλλης-Ποτλῆς Στ' 262. Πρβλ. ἐπίσης αὐτ. 263: «Τὸν θέλοντα εὐκτήριον ἢ ἐκκλησίαν κτίσαι, διαλέγεσθαι δεῖ περὶ τοῦτου τῷ τῆς πόλεως ἐπισκόπῳ, και δωρεῖσθαι τὰ ἀρκούντα πρὸς λυγνοκαῖαν και τήν ἱεράν λειτουργίαν, και τήν ἀδιάφορον τοῦ τόπου τήρησιν, και τήν ἀποτροφήν τῶν προσεδρευόντων, και τότε τὸν ἐπίσκοπον τὸ πρᾶγμα φανεροῦντα δημοσίᾳ ἐκεῖσε προσιέναι, και σὺν εὐχῇ πηγνύναι σταυρόν, και τότε τοῦ ἔργου ἀρχεσθαι τὸν οἰκοδομῆν ἡρημένον».

13. Kurtz, "Christophoros von Ankyra" 137.10-138.13 (No 4)· Laurent, *Regestes* No 1265. Στήν ἴδια ἐπιστολὴ ὁ πατριάρχης ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμη «καὶ τὰ βασιλικὰ μοναστήρια ὑπὸ ἀρχιερατικῆν αὐθεντίαν ἐτάχθησαν ἀπαρχῆς, ἥτις σταυροπήγιον τοῖς θεμελίοις προκατεβάλλετο», βλ. Kurtz, "Christophoros von Ankyra" 138.24-25· Laurent, *Regestes* No 1265.

14. Angold, *Church and Society* 149.

15. Πὰ μὰ περαιτέρω και εἰς βάθος μελέτη τοῦ θεσμοῦ τοῦ σταυροπηγίου συνυφασμένη μέ τὸ καθεστὸς τῶν μονῶν στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορικῆς, κανονικῆς, ἐκκλησιολογικῆς, λειτουργικῆς, διοικητικῆς, διαχείρισης ἀγαθῶν κ.λπ., βλ. ἐνδεικτικὰ A. Ferradou, *Des biens des monastères à Byzance*, Bordeaux 1896, 71-114· S. Deslandes, "Une question de droit canonique: De quelle autorité relèvent les monastères orientaux?", *ΕΟ* 21 (1922) 308-322· K. M. Ράλλης, *Περὶ τῆς τῶν μονῶν διατρέσεως κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1924 (ἀνάτυπο Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος Νομικῆς Σχολῆς)· Δ. Α. Πετρακάκου, *Τὸ μοναχικὸν πολίτευμα τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω*, Ἀθήνα 1925, 37-43· Ἱ. Χάκκετ, *Ἱστορία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ μετάφρασιν και συμπλήρωσιν Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου*, Β': Ἐργεννα περὶ τοῦ ἐσωτέρου τῆς Ἐκκλησίας βίου, περὶ τῶν ἐπισκοπικῶν θρόνων κατὰ καιροῦς και καθ' ἕκαστον, περὶ τῶν μοναστη-

Τὸ πατριαρχικὸ δικαίωμα ἀποστολῆς σταυροπηγίου ἐπεκτείνεται καὶ ἔξω τῶν ὁρίων τῆς πόλης του, ἔχουμε δηλαδή, τὴν κατάθεση πατριαρχικοῦ σταυροῦ

ρίων, *περὶ τῶν ἁγίων τῆς Κύπρου καὶ περὶ τῶν ἱερῶν κειμηλίων*, Πειραιῶς 1927, 163–164· B. Granić, “Die rechtliche Stellung und Organisation der griechischen Klöster nach dem justinianischen Recht”, *BZ* 29 (1929–1930) 6–34· τοῦ ἴδιου, “L’acte de fondation d’un monastère dans les provinces grecques du Bas-Empire au Ve et au VIe siècle”, *Mélanges Charles Diehl*, I: *Histoire*, Paris 1930, 101–105· Meester, *Rituale* 171–174· C. Korolevskij, *Studio di diritto comparato su l’odierna legislazione “De Patriarchis”*. *Terza parte dello studio “De Patriarchis”*, Città del Vaticano 1936, 351–371· Herman, “Ricerche” Meester, *De Monachico Statu* 102–103, 120–127· P. Charanis, “The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire”, *DOP* 4 (1948) 51–118 (γὰρ τὴ χαριστικὴ δωρεὰ βλ. κυρίως τὶς σσ. 72–81)· G. Oesterle, “De Monasterio Stauropogiano”, *Il diritto ecclesiastico* 64 (1953) I: 450–460· Laurent, “Charisticariat”. Ἀ. Π. Χριστοφιλοπούλου, *Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον* Β’, Ἀθήνα 1954, 115–117· C. Pujol, *De Religiosis Orientalibus ad Normam Vigentis Iuris*, Roma 1957, 429–433· Π. Ι. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ*, Δ: *Τὸ δίκαιον τῶν μοναχῶν*, Ἀθήνα 1957, 290–307· Μουτζούρη, «Μοναστήρια»· Τ. Ν. Μαρίνου, Σ. Ν. Τρωϊάνου, «Ἡ ἴδρυσις ναῶν καὶ εὐκτηρίων οἰκῶν. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἐλευθερίας τῆς λατρείας», *Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου* 21 (1966) 49–84· J. Darrouzès, “Dossier sur le Charisticariat”, (ἐπιμέλεια P. Wirth) *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, 150–165· Ἱ. Μουτζούρη, «Σταυροπήγιον», *ΘΗΕ* 11 (1967) 411· H. Ahrweiler, “Le charisticariat et les autres formes d’attribution de couvents aux Xe–XIe siècles”, *Zbornik de l’Institut Byzantin de l’Académie Serbe* 10 (1967) 1–27· P. Lemerle, “Un aspect du rôle des monastères à Byzance: les monastères donnés à des laïcs, les charisticaires”, *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus des séances de l’année 1967*, Paris 1967, 9–28 [= τοῦ ἴδιου, *Le monde de Byzance: histoire et institutions*, (Variorum Collected Studies Series 86) London 1978, No XV]· N. Oikonomidès, *Actes de Dionysiou. Édition diplomatique – Texte*, (Archives de l’Athos 4) Paris 1968, 65–66· P. Gautier, “Réquisitoire du patriarche Jean d’Antioche contre le charisticariat”, *RÉB* 33 (1975) 77–132· J. Darrouzès, “Le mouvement des fondations monastiques au XIe siècle”, *TrMém.* 6 (1976) 159–176· H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, (Handbuch der Altertumswissenschaft 12. Byzantinisches Handbuch 2.1) München 1972, 128–130· Ἱ. Μ. Κονιδάρη, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9^{ου} μέχρι καὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος*, Ἀθήνα 1979, 21–29· Σ. Λ. Βαρναλίδου, *Ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς βυζαντινοὺς*, (Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 21) Θεσσαλονίκη 1985 (μὲ πλούσια βιβλιογραφία)· J. P. Thomas, “The Rise of the Independent and Self-governing Monasteries as Reflected in the Monastic *Typica*”, *GrOrthThR* 30 (1985) 21–30· τοῦ ἴδιου, “The Crisis of Byzantine Ecclesiastical Foundations, 964–1025”, *BF* 9 (1985) 255–274· τοῦ ἴδιου, *Religious Foundations* (γὰρ τὸ θεσμὸ τοῦ σταυροπηγίου βλ. ἰδιαίτερα τὶς σσ. 238–248)· Ruggieri, *Religious Architecture* 28–33, 111–117· Kazhdan-Talbot, “Stauropogion”. D. Salachas, *Istituzioni di diritto canonico delle Chiese cattoliche orientali. Strutture ecclesiali nel CCEO*, Roma/Bologna 1993, 337–339· τὰ ΚΗ’ Δημήτρια-Ζ’ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιον μὲ θέμα «Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη: Σταυροπηγιακὲς καὶ ἐνοριακὲς μονῆς» καὶ ἰδιαίτερα τὶς μελέτες Φειδᾶς, «Σταυροπηγιακὸ δίκαιον»· Τρωϊάνου, «Κανονικὰ δικαιώματα»· καὶ Α. Schminck, «Περὶ τοῦ δικαίου τῶν μονῶν κατὰ τὸ Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη», 139–150· Angold, *Church and Society* 63–69 (γὰρ τὸ θεσμὸ τῆς χαριστικῆς δωρεᾶς), 263–382 (βλ. ἰδιαίτερα τὶς σσ. 276–279 γὰρ τὸν θεσμὸ τῆς χαριστικῆς δωρεᾶς καὶ τὶς σσ. 337–345 γὰρ τὸν θεσμὸ τοῦ σταυροπηγίου)· Θ. Ξ. Πάγκου, *Κανονικολεειτουργικὰ* I, Θεσσαλονίκη 1996, 187–219· J. Řezáč, “Stauropogion”, (ἐπιμέλεια G. Pellizzia, G. Rocca) *Dizionario degli Istituti di Perfezione* 9 (1997) 221–222· Phidas, *Droit canon* 175–185· Soule, “Stauropogial Monastery”. D. Salachas, “Monastero stauropogico”, (ἐπιμέλεια E. G. Farrugia) *Dizionario enciclopedico dell’Oriente Cristiano*, Roma 2000, 511–512· *Monastic Foundation Documents* 3, 1102–1103, 1105.

κατὰ τὴν εὐχὴ θεμελίου ἐκκλησίας ἢ μοναστηρίου ἐκτὸς τῆς πατριαρχικῆς διοικητικῆς περιφέρειας. Κατὰ συνέπεια, ὅσες οἰκοδομὲς θεμελιώθηκαν μὲ σταυροπήγιο προερχόμενο ἀπὸ τὸν πατριάρχη, παρόλο ποὺ βρισκόνταν στὰ διοικητικὰ ὅρια τῆς ἐπαρχίας τοπικοῦ ἐπισκόπου, περνοῦσαν *ipso facto* κάτω ἀπὸ τὴν ἀπευθείας καὶ ἐξολοκλήρου πατριαρχικὴ διοίκηση. Ὁ δὲ πατριάρχης, ἄσκει καὶ ἔχει τὰ ἴδια διοικητικὰ δικαιώματα, τόσο στὰ σταυροπήγια τῆς πόλης-περιφέρειᾶς του, ὅσο καὶ στὰ πατριαρχικὰ σταυροπήγια οἰκοδομῶν ποὺ βρισκόνταν στὴν περιφέρεια ἄλλου ἐπισκόπου. Ἔτσι, οἱ οἰκοδομὲς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοπικοῦ ἐπισκόπου ἀλλὰ μὲ πατριαρχικὸ σταυροπήγιο στὰ θεμέλια, ἔχουν στὸν πατριάρχη καὶ μόνο τὴν ἀναφορὰ τους: κανονικὴ καὶ πνευματικὴ ἐποπτεία, λειτουργικὴ μνημόνευση, χειροτονίες, προχείριση ἡγουμένου, καταβολὴ τοῦ *κανονικοῦ* ἐκκλησιαστικοῦ φόρου κ.λπ.¹⁶

Ὁ χρόνος εἰσαγωγῆς τοῦ θεσμοῦ ἀποστολῆς ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου δὲν μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ἐπακριβῶς.¹⁷ Οἱ εἰκονομαχικὲς ἔριδες, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ραγδαία ἀνάπτυξη μεγάλων μοναστικῶν κέντρων μὲ τὸν ὀριστικὸ θρίαμβο τῶν εἰκονοφίλων, διαδραμάτισαν σημαίνοντα γενεσιουργὸ καὶ καθοριστικὸ ρόλο γύρω ἀπὸ τὴν πράξη αὐτή.¹⁸ Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνα φαίνεται νὰ ἔχει πλέον καθιερωθεῖ ὁ θεσμὸς τοῦ ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου, ἀφοῦ στὴ συλλογὴ κανονικῶν κειμένων γνωστῆ μὲ τὸ ὄνομα *Ἐπαναγωγῆ* (ἢ πιὸ ὀρθὰ *Εἰσαγωγῆ τοῦ νόμου*, ἢ ὁποῖα ἐκδίδεται περὶ τὸ 886), γίνεται ἐκτεταμένη ἀναφορὰ καὶ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη ἀποστολῆς ὑπερόριου σταυροπηγίου, ἀκόμη καὶ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν

16. Κ. Μ. Πάλλη, *Περὶ τῆς τῶν μονῶν διαίρεσεως κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1924 (ἀνάτυπο Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος Νομικῆς Σχολῆς), 3–10· Herman, “Ricerche” 353· Μουτζούρη, «Μοναστήρια» 113–116· Kazhdan-Talbot, “Stauropogion” 1946–1947· Soule, “Stauropogial Monastery” 150–151.

17. Στὸν βίον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, ἀρχιμανδρίτου Συκεῶν, ὁ αὐτοκράτορας Μαυρίκιος μεταθέτει τὴν ἐπίβλεψη τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ ὁσίου Θεοδώρου ἀπὸ τὸν οἰκεῖο ἐπίσκοπο, στὸν ὁποῖο κανονικὰ ὑπαγόταν, στὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (τέλος 6^{ου} αἰ.): «Πολλὴ δὲ ποθεινῶς προσέειντο αὐτῷ ὁ τε βασιλεὺς καὶ ἡ αὐγούστα καὶ ὅλον τὸ κουβούκλιον, καὶ μεγάλῃ τιμῇ ἀπένεμον αὐτῷ, ὅθεν καὶ περιώρισαν τὰ μοναστήρια αὐτοῦ ὄρους ἀσυλίας δι’ οἰκειᾶς αὐτῶν θείας κελύσεως καὶ μετάθεσιν τῶν ἐν αὐτοῖς θρόνων πεποιήσασιν ὑπὸ τὸν ἀποστολικὸν θρόνον τῆς ἀγιοτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τῆς αὐτοῦ βασιλίδος πόλεως, πρὸς τὸ μὴ ὑποκεισθαι ἕτερα ἐπισκοπῇ», βλ. Α.-J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéon*, I: *Texte grec*, (SubsHag, 48) Bruxelles 1970, 69.9–70.15 (§ 82). Τὸ περιστάτικὸ αὐτὸ, παρόλο ποὺ δὲν ἐντάσσεται στὶς περιπτώσεις ἀποστολῆς ὑπερόριου σταυροπηγίου, ἀποτελεῖ πρόδρομο τοῦ θεσμοῦ μετάθεσης ἕδρας διοικητικῆς ἀναφορᾶς μοναστηριοῦ ἀπὸ τὸν οἰκεῖο ἐπίσκοπο στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Πρβλ. ἐπίσης τὴ σχετικὴ συζήτηση Herman, “Ricerche” 353–354· Α.-J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykéon*, II: *Traduction, commentaire et appendice*, (SubsHag, 48) Bruxelles 1970, 72–73 (§ 82), 224–225 (§ 82)· Thomas, *Religious Foundations* 111–112, 238· Ruggieri, *Religious Architecture* 112, 116· Soule, “Stauropogial Monastery” 148.

18. Φειδᾶς, «Σταυροπηγιακὸ δίκαιον» 43–44· τοῦ ἴδιου, *Droit canon* 178–179.

άλλων πατριαρχείων.¹⁹

Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Πολύευκτος μὲ σιγίλλιο γράμμα (Αὐγουστος 964 ἢ 966) ἀναγνωρίζει τὸ ἤδη ἀνεγερθὲν μοναστήρι τῆς Παναγίας τοῦ Φιλοσόφου «ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς μητροπόλεως Παλαιῶν Πατρῶν, κατὰ τὴν ἐνορίαν τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαιμονίας, πλησίον χώρας Δημητσάνης, ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Μονοπόρου»,²⁰ ὡς πατριαρχικὸ σταυροπήγιο καὶ ὡς ἐκ τούτου «εὐρίσκεισθαι δὲ καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἐπὶ τὴν τῆς πατριαρχείας περιορῶν ἀκαταδούλωτον τε καὶ ἀκαταπάτητον ὑπὸ τε τοῦ κατὰ καιροῦς εὐρισκομένου ἐκείσε μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν καὶ τοῦ ἐπισκόπου αὐτοῦ Λακεδαιμονίας, ὡς μηδεμίαν ἐχόντων ἐν αὐτῷ ἄδειαν ἢ ἀνάκρισιν ποιεῖν ἢ ἀπαιτεῖν παρ' αὐτοῦ τὸ τυχόν».²¹

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνα γίνεται λόγος στὸν βίον τοῦ ὁσίου Παύλου τοῦ νέου γιὰ ἀριθμὸ «πατριαρχικῶν μοναστηρίων» στὸ μοναστικὸ κέντρο τοῦ ὄρους Λάτρος,²² μαρτυρία ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει ὅτι στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ πράξη ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου εἶναι θεσμοθετημένο γεγονός. Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα (ἀ' μισὸ τοῦ 11^{ου} αἰ.) ὁ ἅγιος ἐρημίτης Ἰωάννης ὁ Ξένος θὰ ἐξασφαλίσει ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀλέξιο Στουδίτη

19. Τίτλος Γ', κεφ. ι': «Πασῶν τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπειῶν, μοναστηρίων τε καὶ ἐκκλησιῶν ἢ πρόνοια καὶ φροντίς, ἐπι δὲ καὶ κρίσις καὶ κατάκρισις καὶ ἀθώωσις, τῶ οἰκείῳ πατριάρχῳ ἀνάκειται. Τῷ δὲ Κωνσταντινουπόλεως προέδρῳ ἔξεστι καὶ ἐν ταῖς τῶν ἄλλων θρόνων ἐνορίαις, ἐν οἷς οὐκ ἐστὶ προκαθιέρωσις ναοῦ, σταυροπήγια διδόναι, οὐ μὴν ἄλλα καὶ τὰς ἐν τοῖς ἄλλοις θρόνοις γινόμενας ἀμφισβητήσεις ἐπιτηρεῖν καὶ διορθοῦσθαι καὶ πέρας ἐπιτιθέναι ταῖς κρίσεσιν», βλ. Ἰ. Ζέπου, Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum*, Β': *Νομοθεσία Ἰσαύρων καὶ Μακεδόνων. Ἐκλογή τῶν νόμων – Νόμοι γεωργικοί, στρατιωτικοί, ναυτικοί – Πρόχειρος νόμος – Ἐπαναγωγή τοῦ νόμου – Λέοντος τοῦ Σοφοῦ Ἐπαρχικὸν βιβλίον*, Ἀθήνα 1931, 243. Πρβλ. τὰ σχετικὰ σχόλια Herman, "Ricerche" 354· Thomas, *Religious Foundations* 139· Ruggieri, *Religious Architecture* 28–29· Phidas, *Droit canon* 178–180· Soule, "Staurpegial Monastery" 148 καὶ ὑποσ. 6. Ὁ Θεόδωρος Βαλαμίων, ἀντίθετα, ὑπογραμμίζει ὅτι «οὐδενὶ τῶν πατριαρχῶν ἐπ' ἀδείας ἔσται εἰς ἐτέρου πατριαρχοῦ ἐνορίαν ἀποστελεῖται σταυροπήγια, ἀλλ' οὐδὲ κληρικῶν αὐτοῦ ἀρπάσαι, ἵνα μὴ συγχέωνται τὰ δίκαια τῶν ἐκκλησιῶν», βλ. Ῥάλλης-Ποτλῆς Β' 42. Ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης, ὁμοίως, θὰ ἐπαναλάβει τὸ 1335 αὐτοῦσα τὴν ἴδια τὴν θέσιν τῆς Ἐπαναγωγῆς: «Πάντων τῶν μητροπόλεων καὶ ἐπισκοπειῶν, μοναστηρίων τε, καὶ Ἐκκλησιῶν ἢ πρόνοια καὶ φροντίς, ἐπι δὲ καὶ κρίσις, καὶ κατάκρισις, καὶ ἀθώωσις, τῶ οἰκείῳ πατριάρχῳ ἀνάκειται τῷ δὲ Κωνσταντινουπόλεως προέδρῳ, ἔξεστι καὶ ἐν ταῖς τῶν ἄλλων θρόνων ἐνορίαις, ἐν οἷς οὐκ ἐστὶ προκαθιέρωσις ναῶν, σταυροπήγια διδόναι, οὐ μὴν, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐν τοῖς ἄλλοις θρόνοις γινόμενας ἀμφισβητήσεις ἐπιτηρεῖν καὶ διορθοῦσθαι, καὶ πέρας ἐπιτιθέναι ταῖς κρίσεσιν ὡσαύτως καὶ μετανόιας, καὶ ἐπιστροφῆς ἁμαρτημάτων καὶ αἰρέσεων, αὐτὸς καὶ μόνος καθίσταται διατητῆς τε καὶ γνώμων», βλ. Ῥάλλης-Ποτλῆς Στ' 429. Πρβλ. τὴ σχετικὴ συζήτηση Φειδᾶς, «Σταυροπηγικὸ δίκαιον» 47–52· Α. Schminck, «Περὶ τοῦ δικαίου τῶν μονῶν κατὰ τὸ Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη», *Σταυροπηγικὲς μονῆς* 146–150.

20. MM V, 251· Grumel, *Regestes* No 791.

21. MM V, 251· Grumel, *Regestes* No 791. Πρβλ. ἐπίσης τὴ σχετικὴ συζήτηση Herman, "Ricerche" 354· Thomas, *Religious Foundations* 238· Soule, "Staurpegial Monastery" 149.

22. H. Delehaye, "Vita S. Pauli Iunioris in Monte Latro cum Interpretatione Latina Iacobi Simondi", *AnalBoll.* 11 (1892) 42 (No 13)· BHG 1474.

(1025–1043) πατριαρχικὸ σταυροπήγιο γιὰ τὴ μονὴ τῆς Παναγίας Ἀντιφωνητρίας τῶν Μυριοκεφάλων (Κρήτη), μὲ τὸ ὅποιο ἡ μονὴ ἀναγνωρίζεται ὡς «αὐτοδέσποτη» μὲ μόνη ὑποχρέωση τὴ λειτουργικὴ μνημόνευση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχοῦ, προνόμιο τὸ ὅποιο τὴν ἀπαλλάσσει ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐκκλησιαστικὴ ἢ λαϊκὴ διοικητικὴ ἐπέμβαση ἢ φορολογικὴ ἐπιβολή.²³

Εἶναι γεγονός ὅτι ὁλοένα καὶ περισσότερο μοναστήρια κατέφευγαν στὸ πατριαρχικὸ σταυροπήγιο ὡς τὴν κατεξοχὴ ὁδὸ διαφυγῆς ἀπὸ τὴ διοικητικὴ καὶ πνευματικὴ ἐποπτεία τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου, ἡ ὁποία δὲν ἦταν πάντα ἡ ἐπιθυμητή.²⁴ Οἱ κατὰ τόπους ἐπίσκοποι ἀντέδρασαν ἔντονα κατὰ τῆς πρακτικῆς τοῦ ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου, ζητώντας ἐπίμονα τὴν ἀπεμπόλησή της.²⁵ Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἐπισκόπου Ἀγκύρας Νικήτα, ὁ ὁποῖος κατακρίνει ὡς ἀντικανονικὴ τὴν πρακτικὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχοῦ ὅπως «διὰ σταυροπηγιῶν ἐπικτᾶσθαι μοναστήρια».²⁶ Ὁ ἀρχιεπίσκοπος

23. N. B. Τομαδάκης, «Ἀγιολογικὰ καὶ ἑμνολογικὰ. Α': Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἐρημίτης ἐν Κρήτῃ (10^{ος}–11^{ος} αἰών)», *ΕΕΒΣ* 46 (1983–1986) 6.88–7.96: «καὶ τοῦ εἶναι ταύτην (= τὴν μονὴν) ἀνέπαφον ἀπὸ παντοῦ καὶ παντοῦ ἀρχοντικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ προσώπου, καὶ μηδ' ὅλος ἔχειν τὸν κατὰ χώραν μητροπολίτην ἢ τινὰ τῶν ἐπισκόπων ἐπίσχεσθαι εἰς τὰ δίκαια τῆς μονῆς ἢ εἰς ἃ προσεκησάμην βιβλία, ἀγίας εἰκόνας αἷς κατεκόσμησα κελλίᾳ ὡς εἴρηται· καὶ ἐπιζητεῖν ἐπ' αὐτῶν ἢ σὺνήθες τινα ἢ κανόνιον ἢ τὸ καθόλου τι, ἀρχὴν τινα ἢ ἐξουσίαν, ἀλλὰ τὸ καθόλου εἶναι πάντα αὐτοδέσποτα καὶ κύρια ὑπὸ χεῖρας εἶναι τῆς δηλωθείσης μονῆς, μόνην τὴν ἀναφορὰν ποιήσασθαι τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριαρχοῦ κυροῦ Ἀλεξίου καὶ οὕτως τοὺς καθεξῆς». Βλ. ἐπίσης τὰ σχετικὰ σχόλια *Monastic Foundation Documents* 1, 144.

24. Herman, "Ricerche" 356–361· Φειδᾶς, «Σταυροπηγικὸ δίκαιον» 44· Soule, "Staurpegial Monastery" 154. Πολλὲς φορὲς ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ λαϊκοὶ εὐεργέτες καὶ κτήτορες ἐνὸς μοναστηριοῦ οἱ ὁποῖοι ἠθέλουν νὰ ἀποφύγουν τὴ δικαιοδοσίαν τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου γι' αὐτὸ καὶ κατέφευγαν στὸν θεομὸ τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου, βλ. Herman, "Ricerche" 361–372· Thomas, *Religious Foundations* 238–240· Angold, *Church and Society* 337–340, 344–345. Σημαντικὸ παράγοντα στὴν ὅλη διαμάχη διαδραματίσαν τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη ποὺ συνεπαγόταν ὁ θεομὸς τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου, βλ. Herman, "Ricerche" 372–375· Thomas, *Religious Foundations* 243· Angold, *Church and Society* 339, 345· Soule, "Staurpegial Monastery" 150–151.

25. Ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεόδωρος Βαλαμίων βεβαιώνει ὅτι «οἱ κατὰ χώραν μητροπολίται καὶ ἐπίσκοποι, γογγύζουσι κατὰ τῶν ζητούντων σταυροπήγια πατριαρχικὰ εἰς τὰς ἐνορίας αὐτῶν. Διὰ γὰρ τοῦτο καὶ πολλὰς τινὲς ὄχλησαν τὰς βασιλικὰς καὶ πατριαρχικὰς ἀκοάς, ζητούντες περιεργεθῆναι τὴν δόσιν τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγιῶν», βλ. Ῥάλλης-Ποτλῆς Β' 40–41· καὶ τὰ σχόλια Φειδᾶς, «Σταυροπηγικὸ δίκαιον» 45–46, 50–51· τοῦ ἴδιου, *Droit canon* 178–179. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι «εἰς λόγον ἐλθὼν μετὰ τινων ἀρχιερέων, γογγυζόντων διὰ τὰ πατριαρχικὰ σταυροπήγια, ὡς δὴθεν ἀκανονίστως ἀποστελλόμενα εἰς τὰς ἐνορίας αὐτῶν, κατενόησα δικαίως καὶ κανονικῶς ταῦτα γίνεσθαι, καὶ μάτην τοὺς ἐγκωρίους ἐπισκόπους μέμφεσθαι τὴν τούτων ποίησιν», βλ. Ῥάλλης-Ποτλῆς Β' 41.

26. J. Darrouzès, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine. Textes édités, traduits et annotés*, (Archives de l'Orient chrétien 10) Paris 1966, 222: «Καὶ μὴν καὶ οἰκουμενικὸν τοῦτον ὀνομάσασιν, οὐχ, ὡς λέγεις ὁ ἀντιλέγων σύ, διὰ τὸ πανταχοῦ λαβεῖν ἑαυτῷ τὸ πλεονέκτημα τοῦτο, τὸ διὰ σταυροπηγιῶν ἐπικτᾶσθαι μοναστήρια· καὶ γὰρ ὀκνῶ λέγειν ὡς καὶ παρὰ τοὺς θεῖους κανόνες ἐστὶ καὶ ὡς ἀθέτησις μᾶλλον καὶ πλεονεξία ὑποτύπωσις». Βλ. ἐπίσης τὴ συζήτηση αὐτ. 222–223 ὑποσ. 1· Angold, *Church and Society* 56· Soule, "Staurpegial Monastery" 150–151.

Ἀρχιδος Δημήτριος Χωματιανός, με ἀφορμὴ τὰ παράπονα τοῦ ἐπισκόπου Βουθρωτοῦ γιὰ τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Χοτεαχόβου, ἀναγνωρίζει τὸν θεσμὸ τοῦ ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου ὡς «μακρᾶ ἤδη συνηθεία βεβαιωθὲν καὶ θεσπίσασιν συνοδικαῖς τε καὶ βασιλικαῖς κρατυνθέν», ἀλλὰ χωρὶς αὐτὸ νὰ ὑποσκελίζει τὰ δικαιώματα τοῦ ἐπιχώριου ἐπισκόπου («τὴν τοῦ κατὰ χώραν δὲ ἱεράρχου δικαιοδοσίαν παραιρεῖται οὐδέποτε οὐδαμῶς ... καὶ μὴ τῆ τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου προφάσει, τῆς τούτου ἀφηνιάζειν χειρός»).²⁷

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεόδωρος Βαλσαμών, ὑπεραμύνεται τοῦ πατριαρχικοῦ δικαιώματος ἀποστολῆς ὑπερόριου σταυροπηγίου «διὰ τῆς μακρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἀγράφου συνηθείας, τῆς ἀντὶ κανόνων κρατησάσης ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων καὶ μέχρι τοῦ νῦν».²⁸ Ἀνατρέχει, μάλιστα, στὸ θεσμὸ τῆς πενταρχίας ὡς τὴν κανονικὴ βάση τοῦ πατριαρχικοῦ δικαιώματος ἀποστολῆς ὑπερόριου σταυροπηγίου, ὑπογραμμίζοντας ὅτι τὸ δικαίωμα αὐτὸ εἶναι τὸ φυσικὸ ἀποτέλεσμα καὶ προέκταση τοῦ πατριαρχικοῦ δικαίου χειροτονίας καὶ κρίσεως τῶν ἐπισκόπων.²⁹

Οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12^{ου} καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὸν 13^ο αἰώνα, θὰ κληθοῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν συστηματικὰ τὸν θεσμὸ τοῦ ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ συνεπακόλουθα προβλήματα ἢ ἀντιδράσεις πού ἡ ἐφαρμογὴ του ἐπέφερε.³⁰ Ὁ πατριάρχης Μιχαὴλ Γ' (1170–1178) τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1176 θὰ ταχθεῖ μὲ τὸ μέρος τοῦ μητρο-

27. J. B. Pitra, *Analecta Sacra et Classica. Spicilegio Solesmensi Parata. Juris Ecclesiastici Graecorum Selecta Paralipomena* VI, Paris 1891, 339–350 (εἰδικότερα γιὰ τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα βλ. τίς σσ. 344, 346, 349). Βλ. ἐπίσης τὴ συζήτηση Thomas, *Religious Foundations* 241–242· Τρωϊάνος, «Κανονικὰ δικαιώματα» 117–118· Angold, *Church and Society* 248, 340–341· Soule, “Stauropogial Monastery” 153–154.

28. Ῥάλλης-Ποτλῆς Β' 41. Βλ. ἐπίσης αὐτ. Γ' 265: «ἀπὸ μακρᾶς δὲ συνηθείας, βεβαιωθείσης πολιτικῆς συνοδικῶς, ὁ θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως σταυροπηγία τε δίδωσιν εἰς πάσας τὰς τῶν ἐκκλησιῶν ἐνορίας, καὶ ἀναφορὰν ἔχει οὐ μόνον ἐν τούτοις, ἀλλὰ καὶ ἐφ' αἷς ἔχει ἀκινήτοις κτήσεις οἰκουμένης»· καὶ τὰ σχόλια Thomas, *Religious Foundations* 230· P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge 1993 (ἐπανεκδόση 1997), 296–297· Φειδᾶς, «Σταυροπηγιακὸ δικαίωμα» 46, 51–52· Angold, *Church and Society* 339, 345· Phidas, *Droit canon* 178–179.

29. Ῥάλλης-Ποτλῆς Β' 41–42: «Ἀπὸ γὰρ τῶν θείων κανόνων οὕτε μητροπολίτη, οὕτε ἀρχιεπισκόπῳ, οὕτε ἐπισκόπῳ ἐνορία ἐδόθη, ἀλλὰ τοῖς πέντε πατριαρχαῖς ἀπενεμήθησαν αἱ ἐνορία τῶν τεσσάρων κλιμάτων τῆς οἰκουμένης, καὶ διὰ τοῦτο ἔχουσιν ἐν ταύταις τὴν ἀναφορὰν τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἀπὸ πάντων τῶν ἐν αὐταῖς ἐπισκόπων ... Ὅθεν καὶ ὡς ἔχοντες δίκαια χειροτονιῶν εἰς τὰς ἀφορισθείσας αὐτοῖς διοικήσεις, κατὰ τὴν τῶν ἡθύντων κανόνων περιήλθην, καὶ ἀνακρίνοντες τοὺς διέποντας ταύτας ἀρχιερεῖς, καὶ κανονικῶς διορθούμενοι, δικαίως καὶ σταυροπηγία δόσουσιν εἰς πόλεις καὶ παροικίας αὐτῶν· ἰδιώσουσιν δὲ καὶ κληρικὸς αὐτῶν, ὁσάκις θέλουσιν, ἀποκριματίστως. Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων, οὐδενὶ τῶν πατριαρχῶν ἐπ' ἀδείας ἔσται εἰς ἐτέρου πατριάρχου ἐνορίαν ἀποστεῖλαι σταυροπηγία, ἀλλ' οὐδὲ κληρικὸν αὐτοῦ ἀρπάσαι, ἵνα μὴ συγχέωνται τὰ δίκαια τῶν ἐκκλησιῶν». Βλ. τὰ σχόλια Φειδᾶς, «Σταυροπηγιακὸ δικαίωμα» 45–52· Angold, *Church and Society* 149–150, 339· Phidas, *Droit canon* 177–184.

30. Herman, “Ricerche” 354· Thomas, *Religious Foundations* 248· Angold, *Church and Society* 339.

πολίτη Πυργίου Κωνσταντίνου Σπανόπουλου, δικαιώνοντας ἔτσι τὶς ἀντιδράσεις τοῦ δευτέρου καὶ ἀναγνωρίζοντας σ' αὐτὸν τὰ ἐπισκοπικὰ δίκαια ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικητικῆς περιφέρειᾶς του.³¹

Ὁ πατριάρχης Γεώργιος Β' Ξιφιλίνος (1191–1198), ἀπὸ τὴ θέση τοῦ διακόνου ἀκόμη, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ,³² ἦταν γνώστης τῶν διαφορῶν ἀναφυομένων προβλημάτων καὶ ἀντιδράσεων τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων κατὰ τῆς πράξης τοῦ ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου. Μὲ συνοδικὴ πατριαρχικὴ πράξη (27 Νοεμβρίου 1191) κατοχυρώνονται τὰ δίκαια τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων στὶς ἐκκλησίες πού ἀνεγείρονται χωρὶς πατριαρχικὸ σταυροπήγιο, ἔστω καὶ ἀν αὐτὲς βρίσκονται ἐντὸς χώρου ὁ ὁποῖος ἀνήκει σὲ πατριαρχικὸ σταυροπήγιο.³³ Μὲ δευτέρη συμπληρωματικὴ συνοδικὴ πατριαρχικὴ πράξη (8 Ἰανουαρίου 1192) ὁ Γεώργιος Β' Ξιφιλίνος ἐπαναβεβαιώνει τὶς διατάξεις καὶ πρόνοιες τῆς συνοδικῆς πράξης τῆς 27^{ης} Νοεμβρίου 1191,³⁴ ἐπεκτείνοντας ἐπιπλέον τὰ

31. Ἡ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Γ' τοῦ Ἀγχιάλου πρὸς τὸν μητροπολίτη Πυργίου Κωνσταντίνου Σπανόπουλο τονίζει ὅτι «ὅσοι μὲν ἐπὶ παλαιοῖς θεμελίους ναῶν ὑποκειμένων τῆ κατὰ σὲ ἀγιωτάτη ἐπισκοπῇ ἔφθασαν οἰκοδομηθῆσαι ναοὺς, οὐχὶ ὠφελήθησονται οὗτοι εἰς τὸ μὴ ὑποκεισθῆσαι αὐτοῖς τε καὶ οἱ ἀνοικοδομηθέντες ναοὶ, κὰν σταυροπήγια πατριαρχικὰ ἐκ ψευδοῦς ἀναφορᾶς ἔλαβον, ἢ ἐὰν φθάσαντες οἰκοδομηθῆσαι ναοὺς μετὰ ταῦτα σταυροπήγια γενέσθαι αὐτοῖς ἠτήσαντο, ὡς ἐπὶ μέλλουσιν ἀνοικοδομηθῆναι ναοῖς· ἀλλὰ καὶ οὗτοι ὡς ὑποκείμενοι τῇ σῆ ἐνορίᾳ κατὰ τοὺς θείους κανόνας παρὰ σοῦ διεξαγόμενοι ἔσονται», βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Α'* 460–461· Grumel, *Regestes* No 1131· καὶ τὰ σχόλια Herman, “Abgabenwesen” 450· Thomas, *Religious Foundations* 239· Τρωϊάνος, «Κανονικὰ δικαιώματα» 116–117· *Monastic Foundation Documents* 3, 1102.

32. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέως, «Συνοδικὴ πράξις Γεωργίου Ξιφιλίνου», BZ 11 (1902) 76: «Πολλάκις καὶ ἐν διακόνοις τελοῦσα ἡ μετριότης ἡμῶν ἑώρα ἐνίοις τῶν τῆς καθ' ἡμᾶς θείας καὶ ἱερᾶς συνόδου ...». Πρβλ. Grumel, *Regestes* No 1179.

33. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέως, «Συνοδικὴ πράξις Γεωργίου Ξιφιλίνου», BZ 11 (1902) 76–77: «ἐν μόνους γὰρ τοῖς ἐπὶ σταυροπηγίοις πατριαρχικοῖς ἀνεγειρομένοις ἱεροῖς τεμένεσιν ἀναφέρεσθαι τὸ τοῦ κατὰ καιροῦς ἀγιωτάτου πατριάρχου ὄνομα προστάττει καὶ διορίζεται· ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερᾶσθαι μέλλοντας καὶ θείαν ἱεροτελεσίαν τελεῖν ἐν τοῖς ἀνευ σταυροπηγιῶν πατριαρχικῶν ἀνεγειρομένοις εὐκτηρίοις παρὰ τοῦ κατὰ χώραν ἀρχιερέως χειροτονεῖσθαι, καὶ τὸ αὐτοῦ ἐν τούτοις ἀναφέρειν ὄνομα καὶ τὰ παρ' αὐτῶν ὀφειλόμενα δίδωσθαι κανονικὰ κατὰ τὴν κρατήσαντα συνήθειαν ἀπαραιτήτως δίδονα καὶ ὡς οἰκείῳ ἀρχιερεῖ τούτῳ ὑπέκειναι καὶ ὑποτάττεσθαι· ἀλλὰ μὴ προφάσει τοῦ ὑπὸ τὰ πατριαρχικὰ σεμνεῖα εἶναι τὰ παραλαύρια καὶ τὰ προάστεια, ἐν οἷς τὰ εὐκτηρία, ὡς εἴρηται, ἀνεγείρονται, ὑπερφρονεῖν τῶν ἐπισκόπων, ταῦτα καὶ ἑαυτοὺς πατριαρχικοῦς ὀνομάζοντας». Πρβλ. Grumel, *Regestes* No 1179· καὶ τὰ σχόλια Herman, “Abgabenwesen” 450· Thomas, *Religious Foundations* 240· Τρωϊάνος, «Κανονικὰ δικαιώματα» 115–116· Angold, *Church and Society* 338–339· Soule, “Stauropogial Monastery” 152–153· *Monastic Foundation Documents* 3, 1102.

34. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Α'* 461–464. Πρβλ. Grumel, *Regestes* No 1180· Angold, *Church and Society* 338–339. Ἔχουμε τὴν ἀποψη ὅτι οἱ J. P. Thomas καὶ W. Becket Soule, παρερμηνεύουν τὸ νόημα τῆς συμπληρωματικῆς αὐτῆς συνοδικῆς πράξης (8 Ἰανουαρίου 1192) θεωρώντας αὐτὴν ὡς ὑπαναχώρηση τοῦ πατριάρχου Γεωργίου Β' ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἀπόφασί του (27 Νοεμβρίου 1191), βλ. ἀντίστοιχα Thomas, *Religious Foundations* 240· Soule, “Stauropogial Monastery” 153.

διοικητικά δίκαια του τοπικού επισκόπου και στις εκκλησίες χωρίς πατριαρχικό σταυροπήγιο πού, είτε έχουν κτιστεί προ πολλών ετών,³⁵ είτε θα κτιστούν στο μέλλον,³⁶ σε περιουσία ή όποια ανήκει σε πατριαρχικό σταυροπήγιο.³⁷ Ο ίδιος πατριάρχης, τέλος, σε συνοδική απόφαση, στις 24 Φεβρουαρίου 1197,³⁸ επαναδιατυπώνει τη βασιική αρχή ότι όσες εκκλησίες και μοναστήρια έλαβαν έξαρχής στα θεμέλιά τους πατριαρχικό σταυροπήγιο, έστω και αν αυτές βρίσκονται εκτός της πατριαρχικής διοικητικής περιφέρειας, έχουν την αναφορά τους και μόνο στον πατριάρχη (μνημόνευση ονόματος, καταβολή κανονικού φόρου).³⁹ Στην περίπτωση, όμως, που αυτές οι οικοδομές δεν «έσχον αρχήθεν την σύστασιν επί σταυροπηγίους πατριαρχικούς ... πάντως ό κατά καιρούς αρχιερέυς έν τοίς τοιούτοις έσειται αναφερόμενος, και την του κανονικού άποφερόμενος δόσιν».⁴⁰

Ο πατριάρχης Ιωάννης Καματερός (1198–1206) στην περίπτωση της μητρόπολης Ναυπάκτου θα έπιλέξει ως λύση στο έπιμαχο πρόβλημα των εκεί εύρισκόμενων πατριαρχικών σταυροπηγιακών μοναστηρίων την ανάθεση της εύθύνης επιτήρησής τους στον τοπικό έπίσκοπο, Ιωάννη Απόκαυκο, με την ιδιότητα του τελευταίου ως πατριαρχικού έξάρχου.⁴¹

Παρά τη χαρακτηριστική δίνη της περιόδου αυτής γύρω από την κυριότητα των μοναστηριακών οικοδομημάτων και τη γενικότερη προσπάθεια άποδέσμευσης αυτών από τον τοπικό έπίσκοπο, ό άγιος Νείλος, κήτορας και πρώτος ήγού-

35. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα Α'* 463.6–11: «έσονται τοίνυν τά έξ άμνημονεύτων χρόνων μέχρι τουδε άνοικοδομηθέντα εύκτήρια είς τους όπουδήποτε και όπουσδήποτε διαφέροντας τόπους τοίς επί σταυροπηγίους πατριαρχικούς άνεγερθείσι σεμνείους και θείους ναοίς, ως μη και ταύτα επί σταυροπηγίους άνεγερθέντα πατριαρχικούς, τοίς έγχωρίοις αρχιερέυσιν έγκείμενα». Πρβλ. Grumel, *Regestes* No 1180.

36. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα Α'* 463.6–11: «όσαύτως και τά είς τό έξής ότεδήποτε άνεγερθήσόμενα και οι έν τούτοις έξυπηρετείν μέλλοντες ίερείς, καθώς έν τή προγεγονότι, ως είρηται, περι τούτων αυτών διαλαμβάνεται σημειώματι». Πρβλ. Grumel, *Regestes* No 1180.

37. Herman, "Abgabenwesen" 450–451· Thomas, *Religious Foundations* 240· Τρωϊάνος, «Κανονικά δικαιώματα» 117· Angold, *Church and Society* 339· Soule, "Staurpegial Monastery" 153.

38. Ράλλης-Ποτλής Ε' 101–102· Grumel, *Regestes* No 1185· και τά σχόλια Herman, "Abgabenwesen" 451· Μουτζούρη, «Μοναστήρια» 113–115· Thomas, *Religious Foundations* 240–241· Angold, *Church and Society* 338–339· Soule, "Staurpegial Monastery" 153.

39. Ράλλης-Ποτλής Ε' 102: «έτι δε και την καταβολήν του διδομένου συνήθως κανονικού τοίς αρχιερέυσι, προς τον κατά χώραν έπίσκοπον δίδοσθαι· τουτο γάρ τή κατά καιρούς άγνωστάτω πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης, άπονενέμηται, τό έν ταις όπουδήποτε διακειμένας ένορίας αναφοράν τελείσθαι του τιμωτάτου ονόματος, έν μοναίς τε, και ίεροις εύκτηρίοις οίκοις, επί σταυροπηγίους πατριαρχικούς έξ αρχής και βάθρων αυτών λαβούσι την πήξιν· ου μόνον δε, αλλά και οι ίεροι και σεβάσμοι οίκοι, είτε δη και σεμνειά τινα έξ αρχής λαβόντα την της οίκοδομής ύποβάθραν, όπουδήποτε ένορίας, ύπό άλλον τελούσης αρχιερέα, ει μιν επί σταυροπηγίω πατριαρχικώ έξ αρχής την σύστασιν έλαβον, τό του κατά καιρούς άγνωστάτου και οικουμενικού πατριάρχου όνομα έν τοίς τοιούτοις έσειται αναφερόμενον». Πρβλ. Grumel, *Regestes* No 1185.

40. Ράλλης-Ποτλής Ε' 102· Grumel, *Regestes* No 1185.

41. Πά τό όλο θέμα και τις μετέπειτα έπιπλοκές, βλ. Angold, *Church and Society* 340.

μενος της μονής του Μαχαιρά, άπευθύνεται στον οικείο έπίσκοπο, Ταμασίας Νικήτα, ζητώντας την άποστολή σταυροπηγίου για την άνέγερση του ίερού ναού της μονής (τέλη 12ου αι.): «ις· Έπει δε κατά κανονικήν άκολουθίαν είκός ην ημάς αναλαβέσθαι και σταυροπήγιον επί τη άνεγέρσει και καθιερώσει του θείου ναού, τουτο δη και πεποιήκαμεν· και σταυροπήγιον έλάβομεν παρά του πανιερωτάτου έπισκόπου Ταμασίας, κυρού Νικήτα του Άγιοστεφανίτου, κατά θείον και προσκνητόν όρισμόν του εύσεβούς βασιλέως κυρού Μανουήλ του Κομνηνού, του έχει τον έπίσκοπον την αναφοράν και μόνην».⁴²

Ο πατριάρχης Γερμανός Β' (1223–1240) με δύο πατριαρχικά συνοδικά σιγγίλια (καλοκαίρι 1232)⁴³ έκφράζει τη βασιική αρχή ότι τά μοναστήρια, εκκλησίες ή εύκτήριοι οίκοι οι όποιοι άνοικοδομήθηκαν με πατριαρχικό σταυροπήγιο έντάσσονται στην άποκλειστική πνευματική και διοικητική δικαιοδοσία του πατριάρχου σ' όποιαδήποτε εκκλησιαστική διοικητική περιφέρεια και αν αυτοί βρίσκονται.⁴⁴ Στην αντίθετη περίπτωση, όπου δηλαδή, δεν έχει παραχωρηθεί πατριαρχικό σταυροπήγιο, τότε ό επικώριος έπίσκοπος είναι αυτός ό όποιος έχει την αναφορά και έποπτεία.⁴⁵

Ο ίδιος πατριάρχης με σχετική έγκύκλιο έπιστολή (Ιούνιος 1233)⁴⁶ προς τον

42. «Τυπική Διάταξις της σεβασμίας μονής της ύπεραγίας Θεοτόκου του Μαχαιρά» (έτος 1210): Ι. Π. Τσικνοπούλλου, *Κυπριακά Τυπικά*, (Πηγές και Μελέτες της Κυπριακής Ιστορίας 37) Λευκωσία 2001 [φωτογραφική επανέκδοση Ι. Π. Τσικνοπούλλου, *Κυπριακά Τυπικά*, (Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας 2) Λευκωσία 1969], 15.1–7· Π. Άγάθωνος, Ο. Σεβέρη, *Άγιον Νείλον Τυπική Διάταξις*, Λευκωσία 2001, 60. Πρβλ. επίσης τη σχετική συζήτηση Μουτζούρη, «Μοναστήρια» 271–272· Angold, *Church and Society* 291–292· *Monastic Foundation Documents* 3, 1101–1102, 1107, 1118, 1130 (No 16). Πά περαιτέρω σχόλια, μετάφραση και σχετική βιβλιογραφία γύρω από την «Τυπική Διάταξη», βλ. *Monastic Foundation Documents* 3, 1093–1175. Για την παλαιογραφική-κωδικολογική περιγραφή του χειρογράφου και όλη τη σχετική βιβλιογραφία γύρω από αυτό, βλ. Constantines-Browning 111–115.

43. Το πρώτο τον Ιούνιο του 1232, βλ. τό κείμενο Ράλλης-Ποτλής Ε' 110–112· Laurent, *Regestes* No 1259· και τά σχόλια Herman, "Abgabenwesen" 451· Μουτζούρη, «Μοναστήρια» 113–116· Τρωϊάνος, «Κανονικά δικαιώματα» 118· Angold, *Church and Society* 342· *Monastic Foundation Documents* 3, 1105. Το δεύτερο σιγγίλιο άκολουθει άμέσως μετά και αναφέρεται στο καθεστώς των μοναστηρίων στην Παφλαγονία, βλ. τό κείμενο Ράλλης-Ποτλής Ε' 112–113· Laurent, *Regestes* No 1260· και τά σχόλια Μουτζούρη, «Μοναστήρια» 113–116· Τρωϊάνος, «Κανονικά δικαιώματα» 118–119· Angold, *Church and Society* 342· *Monastic Foundation Documents* 3, 1105.

44. Ράλλης-Ποτλής Ε' 110: «την αναφοράν του πατριαρχικού ονόματος έν εκείνοις μόνοις και κρατείν και έκπεφωνήσθαι τρανώτερον, έν οις ή άνέγερσις διά σταυροπηγιών πατριαρχικών έγεγόνει, καν μοναστήρια ώσι, καν εκκλησία καθολικαί, καν εύκτήριοι οίκοι».

45. Ράλλης-Ποτλής Ε' 111: «ένθα δε μη κατεβλήθη πατριαρχικόν σταυροπήγιον, ό κατά χώραν αρχιερέυς εκείσε έξουσίασει καν προάστειον η μοναστηρίου, καν παραλαύριον, καν οίκος εύκτήριος· και αυτού έσται ή αναφορά, ή σφραγίς, ή έξέτασις, ή πρόσδος των κανονικών, αι χειροτονία, ή ένδοσις και ή κώλυσις των συναλλαγμάτων, και ει τι άλλο προνόμιον έπισκοπικόν».

46. Kurtz, "Christophoros von Ankyra" 137–139 (No 4)· Laurent, *Regestes* No 1265. Βλ. επίσης τά σχόλια Laurent, "Charismaticariat" 109–110· Thomas, *Religious Foundations* 242· Τρωϊάνος, «Κανονικά δικαιώματα» 119–120· Angold, *Church and Society* 341–343.

ἔξαρχο καὶ τοποτηρητὴ «τῶν κατὰ δύοσιν πατριαρχικῶν δικαίων»,⁴⁷ μητροπολίτη Ἀγκύρας, τὸν καλεῖ νὰ ἐπιληφθεῖ τοῦ ζητήματος τῶν βασιλικῶν μοναστηρίων, τὰ ὁποῖα στὴν πραγματικότητα εἶναι παντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ («πάσης ἀφηνιάζοντα χειρὸς ἐπισκοπικῆς»).⁴⁸ Μὲ γνώμονα τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμη «καὶ τὰ βασιλικά μοναστήρια ὑπὸ ἀρχιερατικὴν αὐθεντίαν ἐτάχθησαν ἀπαρχῆς, ἥτις σταυροπήγιον τοῖς θεμελίους προκατεβάλλετο»,⁴⁹ τὸ κάθε μοναστήρι θὰ πρέπει νὰ ὑπάγεται στὸν ἀποστολέα τοῦ σταυροπηγίου του, τοπικὸ ἐπίσκοπο ἢ πατριάρχη.⁵⁰ Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β΄ σὲ περιοδεία του στὴν Ἡπειρὸ θὰ καταθέσει πατριαρχικὸ σταυροπήγιο ἐπὶ «τοῦ καινιζομένου ἐκ βάρθρων εὐκτηρίου οἴκου ἐπ' ὄνόματι Μιχαὴλ τοῦ ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων ἐν τῷ ὑπὸ τῷ θέματι τῶν Νικοπολιτῶν διακειμένῳ χωρίῳ τῆς Πτέρης ἀναγεγραμμένον παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου ἱερομονάχου καὶ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Ἐρημιτῶν Βαρθολομαίου τοῦ ἐπονομαζομένου Σαϊάνου ...».⁵¹

Ὁ πατριάρχης Μανουὴλ Β΄ (1243–1254) μὲ γράμμα του (Ἰούλιος 1250) διακαιώνει τὰ αἰτήματα «τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπαρχίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Δομνίνου Δημητρίου»⁵² ἀναφορικὰ μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ διοικητικὴ ἐπίβλεψη δύο μοναστηρίων τῆς ἐπαρχίας του.⁵³ Στὴν πρώτη περίπτωση, τῆς ἐπισκοπικῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, ὁ πατριάρχης χαρακτηρίζει παράλογη καὶ ἀντικανονικὴ τὴν προσπάθεια γιὰ ἀνοικοδόμηση καὶ ἄλλου ναοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως θὰ φέρει πατριαρχικὸ σταυροπήγιο, μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀπόσπαση ὅλης τῆς κτηματικῆς περιουσίας τοῦ ἐπισκοπικοῦ μοναστηρίου· καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ὅτι «ἀναπόσπαστα μέχρι παντὸς μένειν παρὰ τῆ ἐπισκοπικῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου τὰ προσόντα αὐτῆ ὁποιαδήποτε κτήματά τε καὶ πράγματα· καὶ παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Δομνίνου διεξάγεσθαι ταύτην καὶ πνευματικῶς διΐθύνεσθαι· οὔτε γὰρ τοῖς δομητορσιν, οὔθ' ἑτέρῳ τινὶ ἔξεστιν ἀπὸ ἐπισκοπικῆς μονῆς ἀποσπᾶν κτήματα καὶ προσκυροῦν ταῦτα πατριαρχικῆς μονῆς ἢ εὐκτηρίῳ ναῷ». ⁵⁴ Στὴ δευτέρῃ περίπτωση, τῆς ἐπισκοπικῆς μονῆς τῶν ἁγίων Θεοδώρων, οἱ ἐκεῖ μοναχοὶ ἀντικατέστησαν τὴν ποιμαντικὴ ἀναφορὰ τους στὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο μὲ τὸν πατριάρχη, στηριζόμενοι στὴν παραχώρηση τοῦ μονα-

47. Kurtz, "Christophoros von Ankyra" 138.32–33.

48. Αὐτ. 137.6 (No 4).

49. Αὐτ. 138.24–25.

50. Αὐτ. 138.39–42: «ἀπὸ τε τῶν ἐκκλησιῶν ἀπὸ τε τῶν μοναστηρίων προϊσομένων, εὐρεῖν τὴν ἀλήθειαν, ἐκ τούτων ἕκαστον τῆ πνευματικῆς αὐθεντίας καθυποτάξαι, εἴτε τοῦ ἐγκληρίου ἀρχιερέως, εἴτε μὴν καὶ τῆς ἡμῶν μετριότητος».

51. Laurent, "Charisticariat" 108 (κείμενο), 108–113 (σχόλια)· Thomas, *Religious Foundations* 242· *Monastic Foundation Documents* 3, 1105.

52. Ῥάλλης-Ποτλῆς Ε΄ 119.

53. Ῥάλλης-Ποτλῆς Ε΄ 119–120· Laurent, *Regestes* No 1314. Βλ. ἐπίσης Thomas, *Religious Foundations* 242–243· *Monastic Foundation Documents* 3, 1105.

54. Ῥάλλης-Ποτλῆς Ε΄ 119.

στηριοῦ τους ὡς μετόχιο στὴν πατριαρχικὴ μονὴ τῶν ἁγίων Θεοδώρων τοῦ θέματος Σερβίων ἀπὸ τὸν δεσπότη Μανουήλ.⁵⁵ Ὁ πατριάρχης στὴν ἀπόφασή του τονίζει τὴν ἀντικανονικότητα τῆς πράξης αὐτῆς ὑπογραμμίζοντας ὅτι στὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο ἀνήκει, τόσο ἡ πνευματικὴ ἀναφορὰ, ὅσο καὶ ἡ ἀνάκριση τῶν ψυχικῶν σφαλμάτων.⁵⁶

Μαρτυροῦνται ἀκόμη περιπτώσεις ὅπου μεγάλα μοναστικά συγκροτήματα, ὅπως τοῦ Ἡλιοῦ τῶν Βωμῶν ἢ Ἐλεγκμῶν,⁵⁷ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (Πάτριος),⁵⁸ Κουτλουμουσίου (Ἅγιο Ὕρκος),⁵⁹ Παντοκράτορος (Ἅγιο Ὕρκος),⁶⁰

55. Ῥάλλης-Ποτλῆς Ε΄ 120· Laurent, *Regestes* No 1314.

56. Ῥάλλης-Ποτλῆς Ε΄ 120: «καὶ τὸ τοιοῦτον, ὡς ἀκανόνιστον πάντη, ἀπειροῦσα ἡ μετριότης ἡμῶν, διορίζεται ... ἵνα ἔχη καὶ αὐτὸς ὁ ἐπίσκοπος τὴν οἰκείαν ἀναφορὰν ἐν αὐτῷ, ὡς γνήσιος ἀρχιερεὺς· ὁ γὰρ ἐκδεδωκὸς τοῦτο τοῖς μοναχοῖς εἰς μετόχιον, τὴν χρηματικὴν μόνην δεσποτείαν ἐκδοῦναι ἠδύνατο, οὐ μὴν δὲ καὶ τὴν πνευματικὴν τοῦ ἐπισκόπου ἀναφορὰν καὶ τὴν τῶν ψυχικῶν σφαλμάτων ἀνάκρισιν».

57. Οἱ ἀναφορὲς στὴ μονὴ τῶν Ἐλεγκμῶν ἀνάγονται ἤδη στὸν 9ο αἰῶνα, ἐνῶ μετὰ ἀπὸ μιὰ περιπετειώδη ἱστορικὴ πορεία στοὺς ἐπερχόμενους αἰῶνες θὰ ἀναγνωριστῆ ὡς πατριαρχικὸ σταυροπήγιο μόνις τὸ 1652 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Παῖσιο Α΄, βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη Γ΄*, Βενετία 1872 (ἀνατύπωση Ἀθήνα 1972), 587· *Monastic Foundation Documents* 3, 1042–1042.

58. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στὸ νησί τῆς Πάτμου ἰδρύεται ἀπὸ τὸν ὄσιο Χριστόδουλο τὸ 1088 μὲ ἰδρυτικὸ χρυσόβουλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, μὲ τὸ ὁποῖο καθίσταται ἡ μονὴ «αὐτοδέσποτος καὶ αὐτεξούσιος», βλ. Ἐ. Α. Βρανούση, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου*. Α΄: *Αὐτοκρατορικά*, Ἀθήνα 1980, 3*, 61 (No 30, 37), 68, 202. Μὲ σιγίλλιο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Θ΄ τοῦ Ἀγαπητοῦ (1111–1134) ἀναγνωρίζεται ἡ μονὴ ὡς σταυροπηγιακὴ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1132, βλ. MM VI, 101–103· Grumel, *Regestes* No 1005. Βλ. ἐπίσης Ἐ. Α. Βρανούση, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου*. Α΄: *Αὐτοκρατορικά*, Ἀθήνα 1980, 64*–67*, 68, 202–203· Μουτζούρη, «Μοναστήρια» 117–118· Soule, "Stauropogial Monastery" 149· *Monastic Foundation Documents* 2, 565–566.

59. Οἱ πρώτες γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου ἀνάγονται στὸ 1169, βλ. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléemôn. Édition diplomatique – Texte*, (Archives de l'Athos 12) Paris 1982, 85.57 (No 8)· P. Lemerle, *Actes de Koutlumis. Nouvelle édition remaniée et augmentée – Texte*, (Archives de l'Athos 2²) Paris 1988, 4–5· *Monastic Foundation Documents* 4, 1408. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀντώνιος Δ΄ (1391–1397) μὲ σιγίλλιο γράμμα, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1393, παραχωρεῖ στὴ μονὴ Κουτλουμουσίου τὸν τίτλο καὶ τὰ προνόμια «πατριαρχικοῦ μοναστηρίου», χωρὶς ὅμως τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ὄρου «σταυροπήγιο», βλ. P. Lemerle, *Actes de Koutlumis. Nouvelle édition remaniée et augmentée – Texte*, (Archives de l'Athos 2²) Paris 1988, 147–149 (No 40)· Darrouzès, *Regestes* No 2922· Kazhdan-Talbot, "Stauropogion" 1946· *Monastic Foundation Documents* 4, 1409.

60. Μὲ βεβαιότητα μαρτυρεῖται ἡ ὑπαρξὴ τῆς μονῆς Παντοκράτορος τὸν Αὐγούστο τοῦ 1358, βλ. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléemôn. Édition diplomatique – Texte*, (Archives de l'Athos 12) Paris 1982, 12–13, 100–105 (No 12)· V. Kravari, *Actes du Pantocrator. Édition diplomatique – Texte*, (Archives de l'Athos 17) Paris 1991, 12–13. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀντώνιος Δ΄ (1391–1397) μὲ γράμμα του, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1396, παραχωρεῖ στὴ μονὴ τὸν τίτλο καὶ τὰ προνόμια «πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου», βλ. V. Kravari, *Actes du Pantocrator. Édition diplomatique – Texte*, (Archives de l'Athos 17) Paris 1991, 156–163 (No 23)· Darrouzès, *Regestes* No 3024· Kazhdan-Talbot, "Stauropogion" 1946. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ὅλη συζήτηση Σ. Πασχαλίδη, *Ἐρετὰ Μονὴ Παντοκράτορος. Προσκυνηματικὸς ὁδηγός*, Ἅγιον Ὕρκος 2005, 19–27.

Μετεώρων,⁶¹ Διονυσίου (Ἅγιο Ὅρος),⁶² ἀναγνωρίζονται μὲ πατριαρχικά γράμματα ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησή τους, εἴτε ὡς πατριαρχικά σταυροπήγια, εἴτε ὡς πατριαρχικά μοναστήρια.⁶³

Οἱ ἄρρηκτα συνυφασμένες μὲ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι καὶ τὶς κατὰ καιροὺς ὑπάρχουσες ἐκκλησιαστικές, κοινωνικές, οικονομικές τάσεις καὶ περιβάλλον, διαμάχες καὶ διαπλεκόμενα συμφέροντα (πατριαρχῶν, ἐπισκόπων, μοναχῶν, λαϊκῶν κτητόρων), ἀναφορικά μὲ τὴν ἴδρυση καὶ καθεστῶς λειτουργίας κάθε ἐκκλησιαστικοῦ οἰκοδομήματος⁶⁴ κατοχυρώνουν περὶ τὰς τὴν πράξιν κατὰ θεσῆς σταυροῦ σ' αὐτά. Ἀπὸ καθαρὰ λειτουργικῆς πτυχῆς δὲν ὑφίσταται ἡ ὁποιαδήποτε διάκριση στὴν κατάθεση ἐπισκοπικοῦ ἢ πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου. Ἡ μοναδικὴ διαφοροποίησις ἔγκειται στὸν ἀποστολέα τοῦ σταυροπηγίου, τὸ ὄνομα

61. Ἡ ἴδρυση τῆς μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Μετεωρίτη τοποθετεῖται γύρω στὸ 1350, ἐνῶ ὡς πατριαρχικὸ σταυροπήγιο θὰ ἀναγνωριστῆ μόνις τὸ 1540 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰερεμία Α', βλ. Δ. Ζακυθηνῶ, «Ἀνέκδοτα πατριαρχικά καὶ ἐκκλησιαστικά γράμματα περὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Ἑλληνικά* 10 (1937-1938) 299-302 (No 7) *Monastic Foundation Documents* 4, 1455-1456.

62. Ὁ δσιος Διονύσιος ἰδρύει τὴ μονὴν στὸ β' μιστὸ τοῦ 14ου αἰῶνα (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1356-1366). Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἀντώνιο Δ' (12 Ἰουλίου 1389) ὡς πατριαρχικὸ μοναστήρι, ἐνῶ λαμβάνει τὸν τίτλο τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου μὲ σιγίλλιο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Τιμοθέου Β' (6 Δεκεμβρίου 1616), βλ. Π. Γ. Νικολοπούλου, Ν. Α. Οἰκονομίδη, «Ἱερά Μονὴ Διονυσίου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 272-273 (No 40)· Ν. Οἰκονομίδης, *Actes de Dionysiou. Édition diplomatique - Texte*, (Archives de l'Athos 4) Paris 1968, 3-5, 19, 63-67 (No 6)· Darrouzès, *Regestes* No 2860· Σ. Ν. Καδᾶς, *Ἡ Ἱερά Μονὴ Ἁγίου Διονυσίου. Προσκνηματικὸς ὁδηγὸς (ἱστορία-τέχνη-κεμῆλια)*, Ἅγιο Ὅρος 2004, 16, 22, 24. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτη θὰ θέλαμε νὰ ἐκφράσομε τὶς θερμῆς μας εὐχαριστίες στὸν Πανοσιολογώτατο Καθηγούμενο τῆς παλαφάτου μονῆς τοῦ Ὁσίου Διονυσίου κυρὸ Πέτρο καὶ στὴν μετ' αὐτοῦ μοναστικὴ ἀδελφότητα, τόσο γιὰ τὴ φιλοξενία καὶ διευκόλυνση στὴ μελέτη καὶ ἔρευνά μας στὴ Βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατευθώσθη μας μὲ «εὐλογία» ἐκλεκτῆς καὶ ἄρτια ἐπιμελημένης ἐκδόσεως τῆς μονῆς.

63. Kazhdan-Talbot, "Stauropigion" 1946· Soule, "Stauropigial Monastery" 154-155. Βλ. ἀκόμη δύο περιπτώσεις μοναστηρίων τοῦ 14ου αἰῶνα τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζονται «πατριαρχικά» γιὰ νὰ πετύχουν ἔτσι τὴν ἀποδέσμευσή τους ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή: (α). Παναγίας Ὁδηγητρίας Γερομερίου (βλ. *Monastic Foundation Documents* 4, 1396) καὶ (β). Τιμίου Προδρόμου «ἐν τῷ ὄρει τοῦ Μενουκέως», βλ. Α. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, (Bibliothèque byzantine. Documents 3) Paris 1955, 166.35-167.7 *Monastic Foundation Documents* 4, 1584-1585.

64. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περιπτωση διαμάχης τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου μὲ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη ΙΑ' Βέκκο, κατὰ τὴν ὁποία ὁ αὐτοκράτορας μὲ βασιλικὴν νεαρά, τὸ 1279, ἀποφαίνεται ὅτι ὁ θεσμὸς ἀποστολῆς ὑπερόχιου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου ἀντιβαίνει τοὺς ἱεροὺς κανόνες. «Νεαρά ΙΓ': Προβαίνει γὰρ νεαρά βασιλεὺς ἀλλ' ἄττα πλεῖστα διοριζομένη καὶ τάττουσα, καὶ τὸ τὰ ὀπουδηποτοῦν πατριαρχικά, ὅσα ἐν χώραις καὶ μοναῖς, ὑπὸ τοὺς ἐπισκόπους, ὧν αἱ ἐνορίαι, τελεῖν, ἔγγλημα γὰρ ἐφαίνετο καὶ παρὰ κανόνας τὸ ἐκ παλαιοῦ γινόμενον, ὑπερόχιον κεκτήσθαι τὸν Κωνσταντινουπόλεως δίκαιον», βλ. Ἰ. Ζέπου, Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum*, Α': *Νεαρά καὶ χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Ἀθήνα 1931, 509. Βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια Herman, "Ricerche" 354· Kazhdan-Talbot, "Stauropigion" 1946-1947· Φειδᾶς, «Σταυροπηγιακὸ δίκαιον» 50· Soule, "Stauropigial Monastery" 154.

τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται στὸν σταυρό, δηλώνοντας κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν πνευματικὴ καὶ διοικητικὴ κεφαλὴ τοῦ ὑπὸ ἀνέγερση οἰκοδομήματος.⁶⁵

Β. Ἐκδοση τῆς «ἀκολουθίας τοῦ σταυροπηγίου» τῶν κυπριακῶν εὐχολογίων *Κιτίου 18* καὶ *Barb. gr. 390*

Τὰ κυπριακὰ εὐχολόγια *Κιτίου 18* φφ. 59r-60v (16ος αἰ.)⁶⁶ καὶ *Barb. gr. 390* φφ. 27v-29r (1575-1580) παραδίδουν μὲ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἰδιόμορφη «ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου», ἡ ἔκδοση τῆς ὁποίας παρουσιάζεται στὴ συνέχεια.⁶⁷

Διακριτικὰ σύμβολα, συντομογραφίες ὑπομνήματος καὶ χειρογράφων.⁶⁸

(29r) = σὲ παρένθεση ἢ ἀρχὴ τοῦ φύλλου

a. corr. = ante correctionem

cod. = codex

om. = omisit

p. corr. = post correctionem

r = recto

v = verso

Β: Βιβλιοθήκη Βατικανοῦ, *Barberini greco 390* (terminus post quem 1575 - terminus ante quem 1580).

Κ: (Λάρνακα) Βιβλιοθήκη Ἱ. Μητρόπολης *Κιτίου 18* (16ος αἰ.).

Ο: Βιβλιοθήκη Βατικανοῦ, *Ottoboni greco 344* (ἔτος 1177).

1. Ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου.

2. Ποιοῦσι σταυρὸν ξύλινον καὶ βάλλουσιν αὐτὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς κόγχης· ὁ δὲ ἀρχιερεὺς λέγει τὴν εὐχὴν τοῦ σταυροπηγίου ταύτην⁶⁹.

Εἰρήνην πᾶσι⁷⁰. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Προσκυνοῦμέν σε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ τοῦ σταυροῦ τῆ δυνάμει τὸν κόσμον καταφώτισας καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ πεπλανημένους διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ σου ἐπιστρέψας καὶ ἔξαγοράσας ἡμᾶς τῆς δουλείας τοῦ ὄφρους, ἧς⁷¹ κατεδούλωσε τὸν ἀρχέπλαστον ἄνθρωπον ὁ μισόκαλος καὶ μισόθεος ἐχθρός. Διὰ τοῦτο καὶ τῷ σῶ θελήματι σάρκα φορέσας καὶ ἐκ τῆς Παρθένου τεχθεὶς καὶ σταυρὸν ὑπο-

65. Βλ. γιὰ παράδειγμα *Κιτίου 18* (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 38)· *Barb. gr. 390* (B11.3)· *Διονυσίου* 489 φ. 19v· Goar 487· Ζερβοῦ 337.

66. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἔκδοση Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 37-38.

67. Στὴν ἔκδοση τῆς ἀκολουθίας ἀποδίδεται, γιὰ σκοποὺς καλύτερης σύγκρισης, τὸ κείμενο ἀπογραφῆς τοῦ σταυροῦ τῶν δύο χειρογράφων σὲ παράλληλες στήλες (No 3).

68. Ἡ ἔσωτερικὴ ἀρίθμηση τοῦ κεμένου ἔγινε ἀπὸ τὸν ἐκδότη γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν παραπομπῶν στὸ σχετικὸ λειτουργικὸ σχόλιο.

69. ταύτην B27v] om. K59r

70. πᾶσι B27v] πᾶσιν K59r

71. ἧς O227v· K59v· B28r

μείνας και πάντα τὰ ἔθνη ἀνακαλεσάμενος εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν, ὁ διὰ σταυροῦ τὰς πύλας τοῦ ἄδου ἀνοίξας καὶ τὸν ἐχθρὸν θανατώσας, ὁ διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας πάντας ἡμᾶς ἀνακαινίσας τῇ δυνάμει τοῦ σταυροῦ σου· διὸ καὶ τοῦτον εἰς τὸ ὄνομά σου πηχθέντα σταυρὸν εὐλογῶν ἁγίασον, ὡς ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ σου πάθους, ὡς εἶπεν ὁ προφήτης, ὅτι ἠγίασται ξύλον δι' οὗ γίνεται⁷² σωτηρία τῷ κόσμῳ καὶ βοήθεια τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάντας τοὺς προστρέχοντας τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ σου τοὺς καρποὺς τελεσιουργήσον, φονοκτόνων δαμόνων ἐφόδους ἀπόστρεψον, χηρῶν καὶ ὀρφανῶν βοηθὸς γενέσθαι εὐδόκησον. Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ καὶ φωστὴρ ἀδιάδοχος, ὀλοκλήρους εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν δευτέραν σου παρουσίαν ἀνάδεξον⁷³ αὐτοὺς ὑπὸ ἁγίων ἀγγέλων, δυνάμει τοῦ τιμίου σου καὶ ζωοποιοῦ⁷⁴ σταυροῦ. Ὅτι σοὶ τῷ Θεῷ ἡμῶν πρέπει δόξα σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ⁷⁵ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς⁷⁶ τοὺς αἰῶνας⁷⁷.

3. Εἶτα γράφει οὕτως ἐπὶ τὸν ξύλινον σταυρὸν·

<i>Κιτίου 18</i> (φ. 60v):	<i>Barb. gr. 390</i> (φφ. 28v-29r):
Σταυροπήγιον γενόμενον τῇ χάριτι τοῦ παναγίου Πνεύματος παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου, ὁ δεῖνα, καὶ Ῥωμαίων πόλεως, ὁ δεῖνα, καὶ ἐπιτεθὲν ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῶ, τῷ δεῖνι, τοῦ δεῖνος χωρίου, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου, ὁ δεῖνα, ἐν μηνὶ τῷ δεῖνι, τήσῃ ἐνχρονίας καὶ ἰνδικτιῶνος τήσῃ.	Σταυροπήγιον ⁷⁸ γενόμενον τῇ χάριτι τοῦ παναγίου Πνεύματος παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου Ἀμαθούντων καὶ Ῥωμαίων πόλεως Νεμεσοῦ καὶ ἐπιτεθὲν ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῶ, (29r) τῷ δεῖνι ⁷⁹ , τοῦ δεῖνος χωρίου, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ, ὁ δεῖνα, τοῦ Παλαιολόγου, ἐν μηνὶ τῷ δεῖνι, τήσῃ ἐνχρονίας ⁸⁰ καὶ ἰνδικτιῶνος τήσῃ.

72. γίνεται O228r K60r] γέγονε B28r

73. ἀνάδεξον K60r B28v] ἀνάδειξον O228r

74. τιμίου σου καὶ ζωοποιοῦ K60r] τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σου B28v

75. καὶ B28v] om. K60v

76. εἰς K60v] εἰ B28v

77. τοὺς αἰῶνας B28v] om. K60v

78. Σταυροπήγιον cod.P. corr.] Σταυροπήγιον cod.^a corr.

79. δεῖνα cod.

80. ἐνχρονίας cod.

Γ. Λειτουργικά σχόλια

Ἡ «ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου» στὰ κυπριακὰ ευχολόγια *Κιτίου 18* καὶ *Barb. gr. 390* (B11)⁸¹ ἀναφέρεται στὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο⁸² καὶ περιλαμβάνει τρία βασικὰ σημεία:

1. Προετοιμασία ξύλινου σταυροῦ καὶ κατάθεσή του στὸ μέσο τῆς κόγχης.

2. Ὁ ἀρχιερέας εὐλογεῖ «Εἰρήνη πᾶσι» καὶ ἀναγινώσκει τὴν εὐχὴ τοῦ σταυροπηγίου.

3. Ὁ ἀρχιερέας ἀναγράφει τὸ σχετικὸ κείμενο στὸν ξύλινο σταυρὸ.

1: Ἡ ὅλη ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου παρουσιάζεται ἀνεξάρτητη, χωρὶς νὰ γίνεται λόγος σὲ τυχόν τέλεση προηγουμένως τῆς ἀκολουθίας θεμελίου ἐκκλησίας. Ἐπιπλέον, δὲν εἶναι δυνατὸ μέσα ἀπὸ τὶς λακωνικὲς ὁδηγίες τῆς διάταξης νὰ προσδιοριστῆ ἐπακριβῶς ἐὰν ἡ κατάθεση ξύλινου σταυροῦ «βάλλουσιν αὐτὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς κόγχης» (No 2) ἀναφέρεται σὲ θεμέλια ἢ σὲ ἤδη περατωθεῖσα κόγχη.⁸³ Μὲ δεδομένη: (α). τὴν ἀπουσία ἀναφορᾶς σὲ ἀκολουθία ἢ εὐχὴ θεμελίου ἐκκλησίας ἢ ὁποῖα νὰ προηγεῖται, (β). τὴν κατάθεση σταυροῦ στὸ μέσο τῆς κόγχης, (γ). τὸ θεματολόγιό τῆς εὐχῆς (No 2) καὶ (δ). τὴν καταληκτικὴν παράγραφο «Σταυροπήγιον γενόμενον ... καὶ ἐπιτεθὲν ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῶ» (No 3)· θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς πιθανότερη ὑπόθεση ἡ τέλεση τῆς ἀκολουθίας τοῦ σταυροπηγίου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας, καὶ γιὰ τὸ ὅχι καὶ σὲ ναὸ τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνοικοδόμησις εἴτε βρισκεται σὲ προχωρημένο στάδιο, εἴτε ἔχει ἤδη περατωθεῖ.

2: Ἀφοῦ ὁ ἐπίσκοπος εὐλογήσει «Εἰρήνη πᾶσι», ἀναγινώσκει τὴν εὐχὴ τοῦ σταυροπηγίου (No 2) στὴν ὁποία διακρίνονται τρία βασικὰ θεματικὰ μέρη:

(α). «Προσκυνοῦμέν σε ... ἀνακαινίσας τῇ δυνάμει τοῦ σταυροῦ σου». Τὸ

81. Στὴν ἔκδοση καὶ τὰ λειτουργικὰ σχόλια χρησιμοποιεῖται ἡ ἀρίθμηση B11 γιὰ λόγους συμφωνίας μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἀρίθμηση, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖται σὲ μιὰ εὐρύτερη ἐργασία, ἡ ὁποία ἐτοιμάζεται γιὰ τὸ περιοχόμενο τοῦ εὐχολογίου *Barb. gr. 390*.

82. Νὰ θυμίσουμε ὅτι τὸ μὲν *Κιτίου 18* ἔχει προορισμὸ χρήσης τοῦ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία Καρπασίας/Ἀμμόχωστος, τὸ δὲ *Barb. gr. 390* γράφεται γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀμαθούντος Γερμανοῦ Κουσκωνάρι (†1610). Γιὰ τὰ δύο ἀρχιερατικὰ εὐχολόγια, βλ. τὶς πρόσφατες μελέτες μας ὅπου καὶ ὅλη ἡ περαιτέρω βιβλιογραφία Ἰωαννίδης, «Ἀντιμύνησις» τοῦ ἴδιου, «Ἀκολουθία θεμελίου» τοῦ ἴδιου, «Κυπριακὸς κώδικας» τοῦ ἴδιου, «Osservazioni liturgiche sull' eucologio cipriota Karditsa Korones 8», *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* III s. 1 (2004) 115-135.

83. Στὴν ἀντίστοιχη ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας στὸ *Κιτίου 18* φ. 63r καὶ *Barb. gr. 390* φ. 30v (B14.2) γίνεται σαφὴς ἀναφορὰ στὴν τέλεση τῆς ἀκολουθίας «ἐν ᾧ τόπῳ μέλλει κτίζεσθαι ὁ ἅγιος ναός», βλ. ἀντίστοιχα Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 39· Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 171 (ἔκδοση), 180 (σχόλια). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴ δευτέρη ἀκολουθία θεμελίου τοῦ *Barb. gr. 390* φ. 13r (B2.2) «ἐν τῷ τόπῳ ἐν ᾧ μέλλει κτίζεσθαι ὁ ἅγιος ναός». Στὴν κατακλείδα καὶ τῶν τριῶν ὑπὸ ἀναφορὰ διατάξεων, ἡ κατάθεση τοῦ ξύλινου σταυροῦ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο προβλέπεται στὸ «μέσον τοῦ κτιζομένου ναοῦ», βλ. *Κιτίου 18* φ. 65r (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 40)· *Barb. gr. 390* φ. 32r (B14.6), βλ. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 172 (ἔκδοση), 186 (σχόλια)· *Barb. gr. 390* φ. 14r (B2.6).

πρώτο μέρος αποτελεί μιὰ σύννοψη τοῦ ὅλου σωτηριώδους ἔργου τῆς Θείας Οἰκονομίας μεῖ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὴ σημασία καὶ συμβολὴ τοῦ ἔκουσιου σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Θεανθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ μετὰ Χριστὸν ἀνθρώπου. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός: «τοῦ σταυροῦ τῆ δυνάμει τὸν κόσμον καταφωτίσας καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ πεπλανημένους διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ σου ἐπιστρέψας καὶ ἔξαγοράσας ἡμᾶς τῆς δουλείας τοῦ ὄφρους», «σταυρὸν ὑπομείνας καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἀνακαλεσάμενος εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν», «διὰ σταυροῦ τὰς πύλας τοῦ ἄδου ἀνοίξας καὶ τὸν ἐχθρὸν θανατώσας» καὶ «διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας πάντας ἡμᾶς ἀνακαινίσας τῆ δυνάμει τοῦ σταυροῦ σου».

(β). «διὸ καὶ τοῦτον εἰς τὸ ὄνομά σου ... βοήθεια τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων». Στὸ δεύτερο μέρος γίνεται ἡ μοναδικὴ σύντομη ἀναφορὰ στὴν κατάθεση τοῦ τιμίου σταυροῦ καὶ στὴν αἴτηση γιὰ εὐλογία καὶ ἁγιασμό.

(γ). «καὶ πάντας τοὺς προστρέχοντας ... ζωοποιῶ σταυροῦ». Στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος γίνεται μιὰ ἀπαρίθμηση αἰτημάτων ποὺ ἀφοροῦν τοὺς πιστοὺς, ἔτσι ὥστε ὅσοι προστρέχουν «τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ σου» «τοὺς καρποὺς τελεσιουργήσον», «φονοκτόνων δαμώνων ἐφόδους ἀπόστρεψον», «χηρῶν καὶ ὀρφανῶν βοηθὸς γενέσθαι εὐδόκησον»· ὁλοκληρῶνεται δὲ μετὰ τὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία ὅπως «δυνάμει τοῦ τιμίου σου καὶ ζωοποιῶ σταυροῦ» «ὁλοκληρῶς εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν δευτέραν σου παρουσίαν ἀνάδεξον αὐτοὺς ὑπὸ ἁγίων ἀγγέλων».

3: Ἡ ὅλη διάταξη κατακλείει μετὰ τὴν ἀναγραφὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐπίσκοπο τῶν τυποποιημένων ἀποδεικτικῶν στοιχείων κατάθεσης σταυροπηγίου στὸν ξύλινο σταυρὸ.⁸⁴ Στὴν ἀντίστοιχη ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας τοῦ *Κιτίου 18* (φφ. 64v–65r)⁸⁵ καὶ *Barb. gr. 390* (B2.6/14.6), τόσο ἡ ἀναγραφὴ τοῦ σχετικοῦ ἀποδεικτικοῦ κειμένου, ὅσο καὶ ἡ κατάθεση τοῦ σταυροῦ κατακλείουν τὴν ὅλη διάταξη.⁸⁶ Στὴν ἴδια τάξη προβλέπεται ἡ χάραξη σταυροῦ στὸ μέσο τοῦ ξύλινου σταυροῦ ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο, ἐνῶ ἡ ἀναγραφὴ τοῦ κειμένου γίνεται στὴ συνέχεια ἀπὸ κάποιον κληρικὸ («εἷς τῶν κληρικῶν ἀπογράφει αὐτόν»)⁸⁷.

Στὴν κυπριακὴ τάξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφρικών,⁸⁸ σύμφωνα μετὰ τὴ διάταξη τῶν χειρογράφων (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας) *Paris gr. 1391*⁸⁹

84. Ἀντίστοιχη ἐπιγραφὴ γίνεται ἐπὶ τῶν καθγιασμένων ἀντιμηνίων («Θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου ...») στὸ τέλος τῆς διάταξης τῶν ἐγκαινίων ναοῦ, βλ. τὴ σχετικὴ συζήτηση Ioannides, *Estratto* 63 (No 38), 78· τοῦ ἴδιου, «Ἀντιμηνία» 308–309, 331, 343.

85. Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 40.

86. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 172.6 (ἔκδοσις), 184–186 (σχόλια).

87. *Κιτίου 18* φ. 65r (Παπαϊωάννου, *Τακτικὸν* 40) καὶ *Barb. gr. 390* φ. 14r (B2.6), φ. 32r (B14.6), βλ. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 172.

88. Πὰ τὴν κυπριακὴ οἰκογένεια χειρογράφων τῆς τάξης ἐκκλησιαστικῶν ὀφρικών, βλ. Darroutzès, *Ὀφφίγια* 225–242, 556–563.

89. Τὸ χειρόγραφο *Paris gr. 1391* γράφηκε στὴν Κύπρο γύρω στὸ 1300. Πὰ μιὰ ὁλοκληρωμένη συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Constantini-

(φφ. 211r–213r) καὶ *Barb. gr. 390* (φφ. 115v–121r), ὁ «ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν» ἔχει ὡς ἓνα τῶν καθηκόντων του νὰ «γράφει δὲ καὶ τὰ σταυροπήγια τῶν ἐκκλησιῶν τῶν νέων» (*Barb. gr. 390*, φ. 120r).⁹⁰ Παρόλο ποὺ δὲν διευκρινίζεται με βεβαιότητα τὸ περιεχόμενο τῆς ἀπογραφῆς αὐτῆς,⁹¹ τὸ γεγονός ὅτι ὁ «ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν» ἔχει, μετὰξὺ ἄλλων, τὴν εὐθύνη ἀναγραφῆς στὰ ἀντιμηνία τῆς ἐπιγραφῆς καθγιασμοῦ τους «Θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου ...»,⁹² βοηθᾷ τὴν εὐλογία ὑπόθεση ἀναγραφῆς ἀνάλογου παράλληλου κειμένου στὸν ξύλινο σταυρὸ (B11.3) κατὰ τὴν ἀκολουθία, τόσο τοῦ σταυροπηγίου, ὅσο καὶ τοῦ θεμελίου ἐκκλησίας.⁹³

Εἶναι σημαντικό νὰ σταθοῦμε σὲ τρεῖς χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τοῦ ἀποδεικτικοῦ κειμένου τοῦ σταυροπηγίου τοῦ *Barb. gr. 390*:⁹⁴

A. Τὴ συγκεκριμένη ἀναφορὰ στὴν ἐπισκοπὴ «Ἀμαθοῦντων καὶ Ῥωμαίων πόλεως Νεμεσοῦ». Στὸ πρόσωπο, τὸ ὁποῖο παραχωρεῖ τὴν ἀπαραίτητη ἄδεια ἀνέγερσης ἐκκλησίας ἢ μοναστηρίου, ἀναγινώσκει τὴ σχετικὴ εὐχὴ καὶ ἀποστέλλει τὸν σταυρὸ στὰ θεμέλια, ἀνήκει ἢ πνευματικὴ καὶ διοικητικὴ ἐξάρτηση τῆς οἰκοδομῆς. Στὴν περίπτωσι τῆς ἀκολουθίας σταυροπηγίου τοῦ *Barb. gr. 390*, ἡ κατάθεση σταυροῦ προορίζεται γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀμαθοῦντος (ἐπισκοπικὸ σταυροπήγιο),⁹⁵ ἀφοῦ μάλιστα ὁ λειτουργικὸς κώδικας γράφεται γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀμαθοῦντος Γερμανοῦ Κουσωνάρι (†1610).⁹⁶

Browning 127–132· G. Grivaud, «Ὁ πνευματικὸς βίος καὶ ἡ γραμματιολογία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας», *Ἱστορία τῆς Κύπρου* Ε' 1010–1013. Βλ. ἐπίσης Ioannides, «Bulla Cypria» 348.

90. *Paris gr. 1391*, φ. 212v «νὰ γράφῃ τὰ ἀντιμηνία καὶ τὰ σταυροπήγια» (τὴν ἔκδοσι βλ. Darroutzès, *Ὀφφίγια* 559.19). Πὰ τίς διάφορες ἄλλες μαρτυρίες γύρω ἀπὸ τὰ σταυροπήγια, βλ. Darroutzès, *Ὀφφίγια* 341, 358, 549.33–34. Ὁ ὅρος «σταυροπήγια» ἀναφέρεται προφανῶς σὲ θεμέλιο ἐκκλησίας.

91. Ἡ ἀπογραφὴ αὐτὴ μορεῖ νὰ ὑποδηλώνει: (α). τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ σχετικοῦ κειμένου στὸν ξύλινο σταυρὸ, (β). τὴ διοικητικὴ καταγραφή τῆς πράξης κατάθεσης σταυροπηγίου, (γ). τὴν ἐτοιμασία σχετικοῦ συνοδευτικοῦ ὑπομνήματος, βλ. Darroutzès, *Ὀφφίγια* 341 καὶ ὑποσ. 4.

92. Ὁ «ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν» εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν εὐθύνη ἀναγραφῆς στὰ ἀντιμηνία τῆς ἐπιγραφῆς καθγιασμοῦ τους («Θυσιαστήριον τοῦ ἁγίου ...»), βλ. *Paris gr. 1391*, φ. 212v (τὴν ἔκδοσι βλ. Darroutzès, *Ὀφφίγια* 559.19) καὶ (Μιλάνο) Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη *Brera AD XI 47* φ. 39v (ἔτος 1573).

93. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 186.

94. Πρὸβλ. ἀντίστοιχα ἀποδεικτικὰ κείμενα κατάθεσης σταυροπηγίου: *Διονυσίου 489* φ. 19v· *Goar 487*· Ζερβοῦ 337· Laurent, «Charisticarial» 101, 108.

95. Ὁ ἐπίσκοπος Νεμεσοῦ ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πόλη-ἔδρα του καὶ νὰ μεταφερθεῖ στὰ Λεύκαρα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς *Bulla Cypria* τοῦ Πάπα Ἀλεξάνδρου Δ' τὸ 1260, μετὰ τὴν ὁποία προβλέπεται, μετὰξὺ ἄλλων, ἡ μείωσι τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου σὲ μόνο τέσσερις μετὰ ταυτόχρονη μετάρθεση τῆς ἔδρας ἀπὸ τὴν πόλη στὴν ἐπαρχία. Πὰ τὸ θέμα αὐτὸ με περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Ioannides, «Bulla Cypria». C. Schabel, *The Synodicon Nicosiense and Other Documents of the Latin Church of Cyprus, 1196–1373*, (Texts and Studies in the History of Cyprus 39) Nicosia 2001, 36–86, 311–320 (No 25).

96. Πὰ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ κώδικα, ἐπίσκοπο Ἀμαθοῦντος Γερμανοῦ Κουσωνάρι, βλ. Ioannides, *Estratto* 26–32· τοῦ ἴδιου, «Κυπριακὸς κώδικας» 512–516.

Β. Τὴν ἀναφορὰ στὴ βασιλεία «τοῦ εὐσεβεστάτου κυροῦ, ὁ δεῖνα, τοῦ Παλαιολόγου». ⁹⁷ Μὲ τὴ φράση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται γιὰ ἀκόμη μιὰ φορὰ ὅτι ἡ ὑπόδουλη κατὰ τὸν 15ο–16ο αἰώνα Ἐκκλησία τῆς Κύπρου (φράγκους, ἐνετοὺς καὶ τώρα στοὺς ὀθωμανοὺς τούρκους), στὴ λειτουργικὴ τῆς πράξι καὶ βίωμα ἔχει ἀκόμη στραμμένα τὰ ὄμματα στὴ βασιλεύουσα πόλη τῆς Κωνσταντινούπολης, ἔστω καὶ ἂν ἡ τελευταία βρῖσκεται πρὸ πολλοῦ κάτω ἀπὸ ὀθωμανικὸ ζυγό. ⁹⁸

Γ. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου «ἐνχρονία» στὸν καθορισμὸ τῆς χρονολογίας καὶ στὰ δύο εὐχολόγια. Ὁ ὄρος αὐτὸς ἀπαντᾷ ἀποκλειστικὰ σὲ γραπτὰ μνημεῖα (ὅπως χειρόγραφα, σημειώσεις, ἐπιστολές, ἐπιγραφές σὲ βυζαντινοὺς ναοὺς,

97. Στὸ ἀντίστοιχο κείμενο τοῦ *Κιτίου 18* (φ. 60ν) δὲν προσδιορίζεται συγκεκριμένη βασιλεία «ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβεστάτου, ὁ δεῖνα», βλ. Παλαιῶννου, *Τακτικὸν* 38. Στὸ τέλος, ὅμως, τῆς ἀκολουθίας ἐγκαινίων ναοῦ τοῦ ἴδιου εὐχολογίου ἀπαντᾷ στὴ σχετικὴ ἐπιγραφή τῶν καθγιασθέντων ἀντιμνησίων ἡ ἀναφορὰ (φ. 26r): «Θυσιαστήριον ... ἐπὶ τῆς βασιλείας κυροῦ, ὁ δεῖνα, τοῦ Παλαιολόγου», βλ. Παλαιῶννου, *Τακτικὸν* 18–19. Νὰ ὑπογραμμίσουμε τρία σημαίνοντα γεγονότα–σταθμοὺς–στὶς σχέσεις τῆς Κύπρου μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη στὸν ἐκκλησιαστικὸ καὶ πνευματικὸ χῶρο κατὰ τὸν 15ο αἰώνα: (α). οἱ προσπάθειες γιὰ ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου μὲ τὶς ἄλλες Ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες (1406 καὶ 1412) διὰ τῆς καθόδου καὶ ἐμπλοκῆς τοῦ ἀπεσταλμένου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Ἰωσήφ Βρυεννίου· (β). ἡ δυναμικὴ παρουσία καὶ δράση τῆς Ἑλένης Παλαιολογίνας στὴν Κύπρο (1442–1458) ὡς συζύγου τοῦ βασιλιᾶ Ἰωάννη Β' Λουζιαννοῦ, προασπιζόντας τὰ δίκαια τοῦ γηγενοῦς ὀρθοδόξου πληθυσμοῦ· (γ). μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης σημαντικὸς ἀριθμὸς προσφύγων, ἀνάμεσά τους λόγιοι, κοσμικοὶ καὶ μοναχοί, βρῖσκει καταφύγιο στὴ φραγκοκρατούμενη Κύπρο. Γιὰ μιὰ πρώτη συζήτηση καὶ ἀποτίμηση τῶν παραπάνω διαπιστώσεων, ὅπου καὶ ὅλη ἡ περαιτέρω βιβλιογραφία, βλ. Α. Vasilopoulos, «Una Reine Grecque de Chypre mal comprise par les historiens, Hélène Paléologue (1442–1458)», (ἐπιμέλεια Ἀ. Παπαγεωργίου) *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου* (Λευκωσία, 14–19 Ἀπριλίον 1969), Β': *Μεσαιωνικὸν τμήμα*, Λευκωσία 1972, 277–280· Ν. Χ. Ἰωαννίδη, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος. Βίος-ἔργο-διδασκαλία*, Ἀθήνα 1985, 40–42, 79–83· Constantinides-Browning 14–15, 20–21· Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κύπρο μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1453», (ἐπιμέλεια Ε. Χρυσὸς) *Συλλογικὸς τόμος: Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης*, Ἀθήνα 1994, 135–141, 361–366· *Ἱστορία τῆς Κύπρου* Δ'–Ε': 618–638, 647–648, 774, 768, 913, 933–934, 1150–1151, 1318–1319, 1328–1330· Ioannides, «Bulla Cypria» 350, 371· Β. Κατσαροῦ, «<Ἰωσήφ Βρυεννίου>: Τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Κύπρου (1406)», *Βυζαντινά* 21 (2000) 21–56.

98. Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ χειρογράφου *Barb. gr. 390* (φ. 28ν) καὶ διπλα ἀπὸ τὸ ἀποδεικτικὸ κείμενο τοῦ σταυροπηγίου (B11.3) βρῖσκειται σταυρὸς συνοδευόμενος ἀπὸ τὰ γράμματα «Σκπ»: Πρβλ. ἐπίσης Goar 488· Meester, *Rituale* 173. Ἡ σχετικὴ συντομογραφία δὲν φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ ὁποιοδήποτε γνωστὸ κρυπτόγραμμα τῆς ἀποτρεπτικῆς δυνάμεως τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς ἀντίστοιχες μὲ τὸ θέμα μελέτες Α. Frolov, «IC XC NI KA», *BySl* 17 (1956) 98–113· G. Babić, «Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles», (ἐπιμέλεια S. Duffrenne) *Byzance et les slaves. Études des Civilisation. Mélanges Ivan Dujčev*, Paris 1979, 1–13· Ch. Walter, «IC XC NI KA. The Apotropaic Function of the Victorious Cross», *RÉB* 55 (1997) 193–220. Φαντάζει λογικὴ ἡ ἀνάλυση τῆς συντομογραφίας «Σκπ», σὲ συνάρτηση καὶ μὲ τὸ ἀποδεικτικὸ κείμενο τοῦ σταυροπηγίου ποὺ συνοδεύει, νὰ παραπέμπει εἴτε στὴν «Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως», εἴτε στὴ βασιλεία «Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου».

κειμήλια κ.λπ.) τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Κύπρου. ⁹⁹ Ἀποτελεῖ ὁ ὄρος αὐτὸς ἀκόμη ἓνα ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀδιαμφισβήτητη κυπριακὴ προέλευση τῶν δύο χειρογράφων.

Ὁ J. Goar ἐκδίδει καὶ σχολιάζει πρῶτος στὸ εὐχολόγιό του τὴν ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου ἀπὸ τὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο *Barb. gr. 390* (B11). ¹⁰⁰ Στὴν ἔκδοση τοῦ J. Goar στηρίζονται, τόσο ὁ P. de Meester γιὰ τὰ ἐκτενῆ σχόλια του γύρω ἀπὸ τὴν ἀκολουθία σταυροπηγίου τοῦ *Barb. gr. 390*, ¹⁰¹ ὅσο καὶ ὁ Ἱ. Μ. Φουντούλης γιὰ τὴν ἐπανέκδοση τῆς εὐχῆς «Προσκυνοῦμέν σε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ τοῦ σταυροῦ τῆ δυνάμει ...» (No 2). ¹⁰²

Στὰ ὑπόλοιπα κυπριακὰ χειρόγραφα, ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν τάξη ἢ εὐχῆ θεμελίου ἐκκλησίας, ¹⁰³ ἀπαντᾷ στὸ εὐχολόγιο («Ἄγιο

99. Βλ. ἐνδεικτικὰ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Β'* 258–261· R. M. Dawkins, *Leontios Makhairas: Recital Concerning the Sweet Land of Cyprus Entitled 'Chronicle'*. Edited with a Translation and Notes I, Oxford 1932: 8.41, 18: 10, 13, 26, 30· 20.1, 40: 20, 21, 26, 29· 42.8, 60.25, 62.19, 92.1, 118.14, 170.29, 186.22, 200.28, 228.16 κ.λπ. [βλ. ἀντίστοιχα Μ. Πιερίης, Α. Νικολάου-Κονναρή, *Λεοντίου Μαχαιρά: Χρονικὸ τῆς Κύπρου. Παράλληλη διπλωματικὴ ἔκδοση τῶν χειρογράφων*, (Πηγές καὶ Μελέτες τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας 48) Λευκωσία 2003: 33, 49, 75: 35 (V), 41 (V), 47 (O, R): 76: 12 (V), 19 (V), 33 (V): 89: 13 (V), 15 (V), 23 (V), 27 (V), 48 (V), 101.21 (V), 102: 9 (O), 12 (V, R): 118.36 (V, O, R), 134.35–36 (O, R), 165.49 (V, O, R), 175.6 (V), 183.42 (V), 199.12 (V) κ.λπ.]· Σ. Εὐστρατιάδης, «Κυπριακοὶ κώδικες ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Παρισίων», *ΑπΒαρν.*: 4 (1932) 344–345, 373–374· 5 (1933) 296· 6 (1934) 57–58· J. Darrouzès, «Évêques inconnus ou peu connus de Chypre», *BZ* 44 (1951) 98–99· τοῦ ἴδιου, «Un obituaire chypriote: le Parisinus graecus 1588», *ΚυΣπ.* 11 (1951) 28–54· τοῦ ἴδιου, «Autres manuscrits originaires de Chypre», *RÉB* 15 (1957) 132· τοῦ ἴδιου, «Notes pour servir à l'histoire de Chypre», *ΚυΣπ.*: 17 (1953) 88–99· 20 (1956) 39–59· 22 (1958) 227–247· 23 (1959) 29–43· Α. καὶ J. Stylianos, «Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications in the Painted Churches of Cyprus (with Six Plates)», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 9 (1960) 112, 114, 121· Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἱερακοῦ τῆς Κύπρου (16ος αἰ.). (Μὲ ἔξι πίνακες)», *Δωδ.* 14, 1 (1985) 80 ὅπου. 1· Constantinides-Browning 403–404 *passim* (Index Graecitatis: «ἐγχρονία, ἐνχρονία, ἐχρονία», «ἐνχρονία τοῦ Ἀδάμ», «ἐνχρονία τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας ... Χριστοῦ», «ἐχρονία τοῦ Ἀδάμ», «ἐχρονία τοῦ Χριστοῦ»)· C. N. Constantinides, «A Dated Greek Manuscript from Cyprus of the 16th Century (Paris. gr. 947), (with 2 Plates)», (ἐπιμέλεια C. N. Constantinides, N. M. Panagiotakes, E. Jeffreys, A. D. Angelou) *Φιλέλλην. Studies in Honour of Robert Browning*, (Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia. Bibliotheca 17) Venice 1996, 61–62 καὶ ὕπου. 14· Γ. Κεχαγιόγλου, *Τζώρτζης (Μ)πουστράος (Γεωργίος Βο(σ)τρ(υ)ηνὸς ἢ Βουστράωνιος) Διήγησις Κρόνιας Κύπρου. Κριτικὴ ἔκδοση, εἰσαγωγή, σχόλια, γλωσσάρι, πίνακες καὶ ἐπιμέτρο*, (Πηγές καὶ Μελέτες τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας 27) Λευκωσία 1997, 2.4–5 (K), 3.2–3 (B)· Μ. Couroupi, P. Géhin, «Nouveaux documents chypriotes», *RÉB* 59 (2001) 158–160· Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, *Ἡ Διήγησις τῆς θαυματουργῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσας τοῦ Κύκκου κατὰ τὸν ἑλληνικὸ κώδικα 2313 τοῦ Βατικανοῦ*, (Πηγές τῆς Ἱστορίας τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Κύκκου 4) Λευκωσία 2002, 113.1, 221.22· Α. Jakovljenić, *Catalogue of Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of St. Neophytos*, Nicosia 2002, 10.

100. Goar 488.

101. Meester, *Rituale* 173–174.

102. Φουντούλη, *Θεμέλιο ἐκκλησίας* 21–22.

103. Τὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο *Σινᾶ 989* (φφ. 290ν–291r), συμφωνεῖ μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ *Coislín 213*, παραδίδοντας κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Εὐχὴ ἐπὶ θεμελίου ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ σταυροπηγίου» τὴν

᾽Ορος) Βιβλιοθήκη Ἰ. Μ. Διονυσίου 489 (φφ. 19r–20r), ἀμέσως μετὰ τὴ σχετικὴ τάξη θεμελίου ἐκκλησίας (φφ. 18r–19r).¹⁰⁴ Ἡ τάξη αὐτῆ, γὰρ τὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦμε στὴ συνέχεια, εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνη τῶν ἐντύπων εὐχολογιῶν τοῦ J. Goar¹⁰⁵ καὶ τοῦ Σ. Ζερβοῦ,¹⁰⁶ καὶ προέρχεται ὄχι ἀπὸ τὸ χεῖρ τοῦ κύριου γραφέα τοῦ χειρογράφου.

Σὲ μικρὸ ἀριθμὸ εὐχολογιῶν¹⁰⁷ παραδίδεται σχετικὴ διάταξη γιὰ περίπτωσι σταυροπηγίου μὲ τὸν τίτλο «Εὐχὴ ἐπὶ σταυροπηγίου» καὶ τὴν εὐχὴ «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ προτυπώσας τὴν ῥάβδον τοῦ Μωυσέως ...».¹⁰⁸ Ἡ ἴδια εὐχὴ μαρτυρεῖται στὰ ἑλληνικὰ εὐχολόγια *Σινᾶ* 973 φ. 113v (ἔτος 1152/1153) καὶ *Grottaferrata Γ.β. XIII* φφ. 166v–167r (13^{ος} αἰ.) κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Εὐχὴ ἐπὶ πηγυμένον σταυροῦ»¹⁰⁹ καὶ «Εὐχὴ εἰς τὸ εὐλογῆσαι σταυρὸν»¹¹⁰ ἀντίστοιχα, ἐνῶ στὸ *Vaticano gr. 1538* φ. 156r–v (15^{ος} αἰ.) ἡ εὐχὴ φέρεται ὡς «ποίημα Ἰωάννου Χρυσοστόμου».¹¹¹

Στὸ εὐχολόγιον *Ottoboni gr. 344* (ἔτος 1177)¹¹² ἀπαντᾷ στὰ φφ. 227r–228v σχετικὴ «Τάξις γινομένη περὶ τοῦ σταυροπηγίου», ἡ ὁποία ξεκινᾷ μὲ σύναξη «ἐν

εὐχὴ «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ἀρεσθεὶς καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομηθῆναι σοὶ ἐκκλησίαν», ἐνῶ ἀμέσως μετὰ (φ. 291r–v) ἀκολουθεῖ ὡς «Εὐχὴ ἐτέρα» τὸ «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν ἅγιον αἶμα ὑποβαλόμενος», βλ. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 189.

104. Πὰ τὴν τάξη θεμελίου ἐκκλησίας τοῦ Διονυσίου 489, βλ. Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» 178, 187.

105. Goar 487–488.

106. Ζερβοῦ 337–338.

107. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας συμπίπτει μὲ ἐκείνη τοῦ σταυροπηγίου, ἀφοῦ στὸ τέλος τῆς πρώτης ἔχουμε κατάθεσι σταυροῦ, εἶναι ἡ εὐλογία ἐξηγήσι κατὰ τὸν P. de Meester γὰρ τὸ ὅτι σχετικὰ μικρὸς ἀριθμὸς εὐχολογιῶν μαρτυρεῖ μὴ ἀνεξάρτητη ἀκολουθία γὰρ τὴν περίπτωσι σταυροπηγίου, βλ. Meester, *Rituale* 170.

108. Βλ. γὰρ παράδειγμα τὰ ἑλληνικὰ εὐχολόγια: Oxford, *Bodleian Auct. E.5.13* φ. 122r–v (ἔτος 1121/2–1132), βλ. A. Jacob, “Un euchologe du Saint-Sauveur «in Lingua Phari» de Messine. Le Bodleianus Auct. E.5.13”, *Bulletin de l’Institut Historique Belge de Rome* 50 (1980) 329 (No 18.1)· *Vaticano gr. 1554* φ. 104r–v (12^{ος} αἰ.), βλ. Giannelli, *Codices Vaticani* 138 (No 31)· *Barberini gr. 345* φ. 66r–v (12^{ος} αἰ.), βλ. Jacob, “Euchologes Barberini” 159.14b· *Barberini gr. 393* φφ. 118v–119r (12^{ος} αἰ.), βλ. Jacob, “Euchologes Barberini” 175.15a· *Barberini gr. 431* φφ. 100v, 102r (12^{ος} αἰ.), βλ. Jacob, “Euchologes Barberini” 186.18a· *Ααύρας 189* (13^{ος} αἰ.), βλ. Dmitrievskij 181.

109. Βλ. ἐπίσης Dmitrievskij 123.

110. S. Parenti, “Il rito di confessione dell’euclologio Γ.β. XIII di Grottaferrata (XIII secolo)”, *Ecclesia Orans* 12 (1995) 109 (No 26).

111. Βλ. Giannelli, *Codices Vaticani* 104 (No 44).

112. Πὰ ὅλη τὴ βιβλιογραφία γύρω ἀπὸ τὸν κώδικα *Ottoboni gr. 344*, βλ. E. Feron, F. Battaglini, *Codices Manuscripti Graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae Descripti ...*, Roma 1893, 181· P. Carnart, V. Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, (St.T 261) Città del Vaticano 1970, 212· M. Buonocore, *Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1968–1980)* I, (St.T 318) Città del Vaticano 1986, 394–395· M. Ceresa, *Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1981–1985)*, (St.T 342) Città del Vaticano 1991, 148· τοῦ ἴδιου, *Bibliografia dei fondi manoscritti della Biblioteca Vaticana (1986–1990)* I, (St.T 379) Città del Vaticano 1998, 308.

τῇ καθολικῇ ἱερέων» ὅπου «εὐλογεῖ ὁ προεστὼς λέγων Εὐλογημένη ἡ βασιλεία ...» (φ. 227r),¹¹³ ψάλλεται ἀπὸ τὸν λαὸ τὸ τροπάριον «Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου ...» καὶ «ἔμπροσθεν πορευομένου τοῦ σταυροῦ», κατευθύνεται ἡ πομπὴ στὸν προκαθορισμένο τόπο (φ. 227r). «Φθάσαντες δὲ εἰς τὸν τόπον» λέγουν «τὸ τρισάγιον, παναγία τριάς, πάτερ ἡμῶν καὶ τοὺς ψαλμοὺς τῶν ὠρῶν ... εἶθ’ οὕτως ἄρχεται ὁ προεστὼς ῥαίνειν τὸν τόπον καὶ τὸν σταυρὸν ἐκ τοῦ ἁγίου ὕδατος· ὁ δὲ διάκονος ποιεῖ τὴν συναπτὴν» (φ. 227r). Προβλέπεται, στὴ συνέχεια, ἡ ἀνάγνωσι δύο εὐχῶν ἀπὸ τὸν ἱερέα: ἡ πρώτη εὐχὴ «Προσκυνοῦμέν σε Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ τῇ σταυροφόρῳ σου δυνάμει ...» (φφ. 227v–228r), μὲ ἐξαιρέσι κάποιες παραλλαγές στὸ κείμενό της (βλέπε τίς παρακάτω παράλληλες στήλες), ἀνταποκρίνεται στὴν εὐχὴ (No 2) τῶν κυπριακῶν εὐχολογιῶν *Κιτίου 18* καὶ *Barb. gr. 390*, ἐνῶ ἡ δευτέρη εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ προτυπώσας τὴν ῥάβδον τοῦ Μωυσέως ...» (φ. 228r–v), κατακλείει τὴν ὅλη διάταξι.

Κιτίου 18 – Barb. gr. 390 (No 2):

Προσκυνοῦμέν σε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ τοῦ σταυροῦ τῇ δυνάμει τὸν κόσμον καταφωτίσας καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ πεπλανημένους διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ σου ἐπιστρέψας καὶ ἐξαγοράσας ἡμᾶς τῆς δουλείας τοῦ ὄφρους,

ἧς κατεδούλωσε τὸν ἀρχέπλαστον ἄνθρωπον ὁ μισόκαλος καὶ μισόθεος ἐχθρός.

Διὰ τοῦτο καὶ τῷ σῶθι θελήματι σάρκα φορέσας καὶ ἐκ τῆς Παρθένου τεχθεὶς καὶ σταυρὸν ὑπομείνας καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἀνακαλεσάμενος εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν,

ὁ διὰ σταυροῦ τὰς πύλας τοῦ ἄδου ἀνοίξας καὶ τὸν ἐχθρὸν θανατώσας, ὁ διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας πάντας ἡμᾶς ἀνακαινίσας τῇ δυνάμει τοῦ σταυροῦ σου·

Ottoboni gr. 344 (φφ. 227v–228r):

Προσκυνοῦμέν σε Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ τῇ σταυροφόρῳ σου δυνάμει τὸν κόσμον φωτίσας καὶ τοὺς πεπλανημένους διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ σου ἐπιστρέψας καὶ ἐξαγοράσας ἡμᾶς ἐκ τῆς πικρᾶς δουλείας τοῦ ὄφρους,

ἧς κατέλυσε τὸν ἀρχέπλαστον καὶ πολυώδυνον Ἀδάμ ὁ μισόθεος καὶ μισόκαλλος ἐχθρός·

ἀλλὰ διὰ φιλανθρωπίαν ἐφόρεσας σάρκα ἐκ Παρθένου τεχθεὶς καὶ σταυρὸν ὑπέμεινας καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἀνεκαλέσω εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν,

διὰ σταυροῦ πάντας ἡμᾶς ἀνακαινίσας·

113. Βλ. τὴν ἐκδοσι τῆς διάταξης αὐτῆς εἰς τὸ σχετικὸ «Παράρτημα».

διό και τοῦτον εἰς τὸ ὄνομά σου πηχθέντα σταυρὸν εὐλογῶν ἁγίασον, ὡς ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ σου πάθους, ὡς εἶπεν ὁ προφήτης, ὅτι ἡγίασται ξύλον δι' οὗ γίνεται σωτηρία τῷ κόσμῳ

καὶ βοήθεια τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων,

καὶ πάντας τοὺς προστρέχοντας τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ σου τοὺς καρποὺς τελεσιούργησον, φονοκτόνων δαιμόνων ἐφόδους ἀπόστρεψον, χηρῶν καὶ ὀρφανῶν βοηθὸς γενέσθαι εὐδόκησον.

Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ καὶ φωστὴρ ἀδιάδοχος, ὀλοκλήρους εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν δευτέραν σου παρουσίαν ἀνάδεξον αὐτοὺς ὑπὸ ἁγίων ἀγγέλων, δυνάμει τοῦ τιμίου σου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ.

Ὅτι σοὶ τῷ Θεῷ ἡμῶν πρέπει δόξα σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας.

διό Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ τοῦτον τὸν εἰς τὸ ὄνομά σου πηχθέντα σταυρὸν εὐλόγησον, ἁγίασον· ἐπὶ τοῦ θεοδωρήτου σου πάθους εἶπεν ὁ προφήτης, ὅτι ἡγίασται ξύλον δι' οὗ γίνεται σωτηρία τῷ κόσμῳ.

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἀνάδειξον αὐτὸν εἰς σωτηρίαν καὶ βοήθειαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων

καὶ πάντας τοὺς προσφέροντας τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ σου τοὺς καρποὺς τελεσιούργησον, φονοκτόνων δαιμόνων μεθόδους ἀπόστρεψον, χηρῶν καὶ ὀρφανῶν ἀντιλήπτορα γενέσθαι εὐδόκησον.

Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ καὶ φωστὴρ, ἀδιαδόχος, ὀλοκλήρους εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν ἐν τῇ δευτέρᾳ σου παρουσίᾳ ἀνάδειξον αὐτοὺς· φύλαξον, στήριξον αὐτοὺς ὑπὸ ἁγίων ἀγγέλων φρουρουμένων, πρεσβείαις τῆς παναρχάντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Ὁ διάκονος· Ἀντιλαβοῦ σώσον. Τῆς παναγίας ἀρχάντου.

Ὁ ἱερεὺς ἐκφωνεῖ· Ὅτι πρέπει σοὶ πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις.

Στὴ σημερινὴ ἑλληνορθόδοξη λειτουργικὴ πράξη, ἢ παραχώρηση σταυροπηγίου ἀνήκει στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη,¹¹⁴ οὕτως ὥστε μιλώντας γιὰ σταυροπήγιο μοναστήριον ἢ ἐκκλησίαν ἀναφερόμαστε ἀποκλειστικὰ σὲ πατριαρχικό.¹¹⁵ Ἀκολουθία «περὶ σταυροπηγίου» ἀπαντᾶ στὸ εὐχολόγιο τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται στὶς ἡμέρες μας καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ ὁποῖου ἐπιμελήθηκε ὁ ἀρχιμανδριτὴς

114. Ἰ. Μουτζούρη, «Σταυροπήγιο», ΘΗΕ 11 (1967) 411.

115. Διονυσίου 489 φ. 19ν· Goar 487· Ζερβού 337· Ἐγκαινιστικὸν 9.

Σπυριδῶνας Ζερβός.¹¹⁶ Ἡ ἴδια αὐτὴ ἀκολουθία μαρτυρεῖται, μεταξύ ἄλλων, στὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο Διονυσίου 489 (φφ. 19γ–20γ) καὶ στὸ εὐχολόγιο τοῦ J. Goar.¹¹⁷ Ἀποστολέας τοῦ σταυροπηγίου εἶναι ἀποκλειστικὰ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, τοῦ ὁποῖου «καὶ πέμπεται ὁ σταυρὸς ἐν ᾧ ὁ ναὸς μέλλει οἰκοδομηθῆναι».¹¹⁸ Στὴν περίπτωση σταυροπηγίου, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας, ἀκολουθεῖ ἡ κατάθεση τοῦ πατριαρχικοῦ ξύλινου σταυροῦ σὲ κατάλληλα προετοιμασμένο σημεῖο στὸ πίσω μέρος τῆς ἁγίας τράπεζας¹¹⁹ συνοδευομένη ἀπὸ τὴν «Εὐχὴ ἐπὶ σταυροπηγίου· Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ προτυπώσας τὴν ῥάβδον τοῦ Μωυσέως ...».¹²⁰

Στὴν Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 88 τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Χάρτη, τὰ μοναστήρια διακρίνονται σὲ βασιλικά-σταυροπηγιακὰ καὶ ἐνοριακὰ.¹²¹ Μέχρι σήμερα λειτουργοῦν τρία ἀνδρῶα βασιλικά-σταυροπηγιακὰ μοναστήρια: τοῦ Κύκκου,¹²² τοῦ Μαχαιρᾶ¹²³ καὶ τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου¹²⁴ (ἄρθρα 88–89)· τὰ ὁποῖα «ἀπολαύουσιν ἀνέκαθεν τοῦ προνομίου τῆς αὐτονομίας εἰς τὰ περὶ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῶν διοίκησιν καὶ διαχείρισιν τῶν κατ' αὐτῶν, τῆς τοιαύτης αὐτονομίας μὴ ἀντικειμένης τοῖς ἱεροῖς Κανόσι καὶ τῷ παρόντι Καταστατικῷ, ἐλεγχομένης ὡς πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν καὶ ἐποπτεῖαν τοῦ ὁποῖου αὐτὰ ὑπάγονται» (ἄρθρο 89).¹²⁵

116. Ζερβού 337–338. Βλ. ἐπίσης Ἐγκαινιστικὸν 9–10.

117. Goar 487–488.

118. Ζερβού 337. Πρβλ. ἐπίσης Διονυσίου 489 φ. 19ν· Goar 487· Ἐγκαινιστικὸν 9–10.

119. Ζερβού 337: «ὅταν δὲ ποιῆσῃ τὴν καθιέρωσιν, πῆγνυσι καὶ τὸν σταυρὸν ὄπισθεν τῆς ἁγίας τράπεζης, εὐτρεπισθέντος τινὸς ἀνωφεροῦς οἰκοδομήματος, λάκκον ἔχοντος, ἢ διὰ λίθων, ἢ διὰ σιδήρου, ἢ διὰ χαλκοῦ, ὡς ὁράται ἐν τῇ μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ». Πρβλ. ἐπίσης Διονυσίου 489 φφ. 19ν–20γ· Goar 487. Ἐγκαινιστικὸν 10: «πέμπεται δὲ ὁ σταυρὸς ἐν ᾧ ὁ ναὸς μέλλει οἰκοδομηθῆναι καὶ ὁ προσδεξάμενος ποιεῖ τὴν ἄνωθεν ἀκολουθίαν ἐπὶ τῷ θεμελίῳ. Πρὸ δὲ τῆς ἀπολύσεως, λαβὼν τὸν σταυρὸν πῆγνυσιν αὐτὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς κόγχης».

120. Ζερβού 337–338. Πρβλ. ἐπίσης Διονυσίου 489 φ. 20γ· Goar 487–488.

121. «Ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κύπρου αἱ Μοναὶ διακρίνονται εἰς Βασιλικὰς – Σταυροπηγιακὰς καὶ εἰς Ἐνοριακὰς», βλ. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τῆς Ἀγιοτάτης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Λευκωσία 1979, 49.

122. Πὰ τὸ σταυροπήγιο τῆς Ἱ. Μ. Κύκκου, βλ. Θ. Σταυρίδης, Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Κύπρος. Τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1600–1878, Λευκωσία 2001, 97–111.

123. Πὰ τὸ σταυροπήγιο τῆς Ἱ. Μ. Μαχαιρᾶ, βλ. Ἱ. Π. Τσικνοπούλλου, Ἡ ἱερά βασιλικὴ καὶ σταυροπηγιακὴ μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Μαχαιρᾶ, Λευκωσία 1968, 34, 97· Θ. Σταυρίδης, Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Κύπρος. Τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1600–1878, Λευκωσία 2001, 158–160.

124. Πὰ τὸ σταυροπήγιο τῆς Ἱ. Μ. τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου, βλ. Ἱ. Π. Τσικνοπούλλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Πάφου, Λευκωσία 1971, 243· Α. Παπαγεωργίου, Ἱερά Μονὴ Ἁγίου Νεοφύτου. Ἱστορία καὶ τέχνη (σύντομος ὁδηγός), Λευκωσία 1999, 15· Monastic Foundation Documents 4, 1338–1339.

125. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τῆς Ἀγιοτάτης Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Λευκωσία 1979, 49· Ε. Κ. Μαντζουνέα, Ἐγκαινιστικὸν δίκαιον τῆς Ἀποστολικῆς Ὁρθοδόξου Ἀυτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Εὐρύχου 1988, 185.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τὰ βασικά συμπεράσματα γύρω ἀπὸ τὴν ἀκολουθία σταυροπηγίου θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε:

1. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς (*Νεαρές*: Ε' κεφ. α', ΕΖ' κεφ. α', ΡΛΑ' κεφ. ζ') κατοχυρώνει ὅτι τῆς εὐχῆς θεμελίου ἐκκλησίας ἀκολουθεῖ ἀπαραίτητα καὶ ἡ πῆξη σταυροῦ – «σταυροπήγιο». Τόσο οἱ διάφοροι τίτλοι ἀρκετῶν εὐχολογίων, πρώιμης καὶ μεταγενέστερης ἐποχῆς [«Εὐχή ἐπὶ θεμελίου ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ σταυροπηγίου», πρβλ. ἐπίσης τὰ κυπριακά εὐχολόγια *Σινᾶ* 989, *Κιτίου 18*, *Barb. gr. 390* (B2.1/14.1)], ὅσο καὶ οἱ Θεόδωρος Βαλσαμῶν, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς Β', Ματθαῖος Βλάσταρης, ἐπιβεβαιώνουν τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀναφορά σὲ θεμέλιο ἐκκλησίας συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν κατάθεση σταυροῦ στὰ θεμέλια τοῦ οἰκοδομήματος.
2. Ὁ ἀποστολέας τοῦ σταυροῦ εἶναι τὸ πρόσωπο πνευματικῆς καὶ διοικητικῆς ἐποπτείας τῆς ὑπὸ ἀνέγερση ἐκκλησίας ἢ μοναστηρίου. Διακρίνονται δὲ τὰ σταυροπήγια σὲ ἐπισκοπικά καὶ πατριαρχικά.
3. Ἀπὸ τὸν 9^ο ἤδη αἰῶνα καταγράφεται ὡς πράξη τῆς Ἐκκλησίας τὸ πατριαρχικὸ δικαίωμα ἀποστολῆς σταυροπηγίου καὶ ἐκτὸς τῆς πατριαρχικῆς διοικητικῆς περιφέρειας. Οἱ οἰκοδομὲς ἐντὸς τῶν ὁρίων τοπικοῦ ἐπισκόπου ἀλλὰ μὲ πατριαρχικὸ σταυροπήγιο στὰ θεμέλιά τους ἔχουν στὸν πατριάρχη καὶ μόνον τὴν πνευματικὴ καὶ διοικητικὴ τους ἀναφορά. Τὴν ἴδια περίοδο ἀναγνωρίζεται μὲ τὴν *Ἐπαναγωγή* τὸ ἰδιαιτέρο προνόμιο στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κατάθεσης σταυροπηγίου καὶ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν ἄλλων πατριαρχείων.
4. Ἡ ὀλοένα αὐξήση τῶν μοναστηρίων τὰ ὅποια θεμελιώνονται μὲ πατριαρχικὸ σταυροπήγιο, ὡς κατεξοχή ὁδὸ διαφυγῆς ἀπὸ τὴ διοικητικὴ καὶ πνευματικὴ ἐποπτεία τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου, προκάλεσε τὶς ἔντονες διαμαρτυρίες καὶ γογγυσμούς τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων, ζητώντας παράλληλα τὴν κατάργηση τῆς πρακτικῆς τοῦ ὑπερόριου πατριαρχικοῦ σταυροπηγίου. Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεόδωρος Βαλσαμῶν ὑπεραμύνεται τοῦ δικαιώματος ἀποστολῆς ὑπερόριου σταυροπηγίου «διὰ τῆς μακροῦς ἐκκλησιαστικῆς ἀγράφου συνηθείας, τῆς ἀντὶ κανόνων κρατησάσης ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων καὶ μέχρι τοῦ νῦν»,¹²⁶ ὑπογραμμίζοντας ὅτι ἡ πράξη αὐτὴ εἶναι φυσικὴ προέκταση τοῦ πατριαρχικοῦ δικαίου χειροτονίας καὶ κρίσεως τῶν ἐπισκόπων.
5. Παρὰ τὴ γενικότερη τάση ἀποδέσμευσης τῶν μοναστηριακῶν οἰκοδομημάτων ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου, ὁ ἅγιος Νεῖλος ἀπευθύνεται στὸν οἰκείο ἐπίσκοπο Ταμασίας Νικήτα ζητώντας τὴν ἀποστολὴ σταυροπηγίου γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Μαχαιρᾶ (τέλη 12^{ου} αἰ.).
6. Ἰδιαιτέρα, κατὰ τὸν 12^ο–13^ο αἰῶνα, οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως θὰ ἀναγκαστοῦν, μὲ συνεχεῖς ἐπεμβάσεις τους, νὰ ἐπαναφέρουν τὴν τάξη στὶς διάφορες παρεκτροπὲς γύρω ἀπὸ τὸν θεσμὸ καὶ τὴν πράξη τοῦ σταυροπηγίου ἐπιλύοντας πολλὰ ἀναφυόμενα κανονικὰ προβλήματα.
7. Ἀπὸ λειτουργικῆς πτυχῆς δὲν ἔχουμε τὴν ὁποιαδήποτε διάκριση μεταξὺ ἐπισκοπικοῦ σταυροπηγίου καὶ πατριαρχικοῦ. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο διαφοροποιεῖται εἶναι ὁ ἀποστολέας τοῦ σταυροπηγίου, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἀναγράφεται στὸν σταυρὸ.
8. Σὲ σχετικὰ μικρὸ ἀριθμὸ εὐχολογίων παραδίδεται εἰδικὴ διάταξη γιὰ περιπτώση σταυροπηγίου μὲ τὸν τίτλο «Εὐχή ἐπὶ σταυροπηγίου» (ἢ «Εὐχή ἐπὶ πηγνυμένου σταυροῦ» στὰ εὐχολόγια *Σινᾶ* 973, *Grottaferrata Γ.β. XIII*) καὶ τὴν εὐχὴ «Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ προτυπώσας τὴν ῥάβδον τοῦ Μωυσέως ...».
9. Τὰ κυπριακά εὐχολόγια *Κιτίου 18* καὶ *Barb. gr. 390* παραδίδουν σχετικὴ «ἀκολουθία τοῦ σταυροπηγίου». Ἡ τάξη αὐτὴ ἀναφέρεται σὲ ἐπισκοπικὸ σταυροπήγιο (No 3), ἐνῶ εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι ἡ εὐχὴ «Προσκυνοῦμέν σε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ τοῦ σταυροῦ τῇ δυνάμει τὸν κόσμον ...» (No 2) μαρτυρεῖται μὲ κάποιες παραλλαγὰς στὴν ἀντίστοιχη διάταξη τοῦ εὐχολογίου *Ottoboni gr. 344* (ἔτος 1177).
10. Στὴ σημερινὴ λειτουργικὴ πράξη, ὅπως αὐτὴ καταγράφεται στὴν ἀκολουθία «περὶ σταυροπηγίου» στὸ εὐχολόγιο τὸ ὁποῖο ἐπιμελήθηκε ὁ ἀρχιμανδρίτης Σπυρίδωνας Ζερβὸς (ἢ ἴδια ἀκολουθία ἀπαντᾶ μεταξὺ ἄλλων στὸ *Διονυσίου 489* καὶ στὸ εὐχολόγιο τοῦ J. Goar), ἀποστολέας τοῦ σταυροπηγίου εἶναι ἀποκλειστικὰ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Ἡ κατάθεση τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροῦ σὲ κατάλληλα προετοιμασμένο σημεῖο στὸ πίσω μέρος τῆς ἁγίας τράπεζας, ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὴ σχετικὴ ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας, συνοδευόμενὴ ἀπὸ τὴν «Εὐχή ἐπὶ σταυροπηγίου· Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ προτυπώσας τὴν ῥάβδον τοῦ Μωυσέως ...».

126. Ῥάλλης-Ποτλῆς Β' 41. Βλ. ἐπίσης αὐτ. Γ' 265.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ottoboni gr. 344, φφ. 227r-228v:

1. **(227r)** Τάξις γινομένη περὶ τοῦ σταυροπηγίου.
2. Ἐν πρώτοις, σύναξις γίνεται ἐν τῇ καθολικῇ ἱερέων καὶ εὐλογοεῖ ὁ προεστὼς λέγων· Εὐλογημένη ἡ βασιλεία.
3. Καὶ ὁ λαὸς τροπάριον ἤχος α', Σῶσον Κύριε τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον· ἔμπροσθεν πορευομένου τοῦ σταυροῦ.
4. Φθάσαντες δὲ εἰς τὸν τόπον λέγομεν τὸ τρισάγιον, τὸ παναγία τριάς, πάτερ ἡμῶν καὶ τοὺς ψαλμοὺς τῶν ὥρῶν.
5. Εἴθ' οὕτως ἄρχεται ὁ προεστὼς ῥαίνειν τὸν τόπον καὶ τὸν σταυρὸν ἐκ τοῦ ἁγίου ὕδατος.
6. Ὁ δὲ διάκονος ποιεῖ τὴν συναπτήν·
Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου.
Ἐπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης.
Ἐπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου.
Ἐπὲρ τοῦ ἁγίου τόπου τούτου καὶ τῶν μετὰ.
Ἐπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν, τοῦ τιμίου πρεσβυτερίου.
Ἐπὲρ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ θεοφυλάκτου.
Ἐπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸν τόπον τοῦτον καὶ τὸν ἐν αὐτῷ θεῖον σταυρὸν παγῆναι τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει **(227v)** καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγίου Πνεύματος δεηθῶμεν.
Ἐπὲρ τοῦ ῥυσθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως.
7. Καὶ ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχήν·
Προσκυνοῦμέν σε Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ τῇ σταυροφόρῳ σου δυνάμει τὸν κόσμον φωτίσας καὶ τοὺς πεπλανημένους διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ σου ἐπιστρέψας καὶ ἐξαγοράσας ἡμᾶς ἐκ τῆς πικρᾶς δουλείας τοῦ ὄφους, ἧς κατέλυσεν τὸν ἀρχέπλαστον καὶ πολυώδυνον Ἄδამ ὁ μισόθεος καὶ μισόκαλλος ἐχθρός· ἀλλὰ διὰ φιλανθρωπίας ἐφόρεσας σάρκα ἐκ Παρθένου τεχθεὶς καὶ σταυρὸν ὑπέμεινας καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἀνεκαλέσω εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν, διὰ σταυροῦ πάντας ἡμᾶς ἀνακαινίσας· διὸ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ τοῦτον τὸν εἰς τὸ ὄνομά σου πηχθέντα σταυρὸν εὐλόγησον, ἁγίασον· ἐπὶ τοῦ θεοδωρήτου σου πάθους εἶπεν ὁ προφήτης, ὅτι ἡγίασται **(228r)** ξύλον δι' οὗ γίνεται σωτηρία τῷ κόσμῳ. Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἀνάδειξον αὐτὸν εἰς σωτηρίαν καὶ βοήθειαν τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντας τοὺς προσφέροντας τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ σου τοὺς καρποὺς τελειοῦργησον, φονοκτόνων δαυμόνων μεθόδους ἀπόστρεψον, χηρῶν καὶ ὀρφανῶν ἀντιλήπτορα γενέσθαι εὐδόκησον. Ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ

καὶ φωστήρ, ἀδιαδόχους, ὀλοκλήρους εἰς τὴν ἁγίαν σου ἐκκλησίαν ἐν τῇ δευτέρᾳ σου παρουσίᾳ ἀνάδειξον αὐτούς· φύλαξον, στήριξον αὐτούς ὑπὸ ἁγίων ἀγγέλων φρουρουμένους, πρεσβείαις τῆς παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας.

Ὁ διάκονος· Ἀντιλαβοῦ σῶσον. Τῆς παναγίας ἀχράντου.

Ὁ ἱερεὺς ἐκφωνεῖ· Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις.

8. Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν.

Ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχήν·

Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ προτυ**(228v)**πώσας τὴν ῥάβδον τοῦ Μωυσέως εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν τοῦ ἀγαπητοῦ σου Υἱοῦ, Κύριε δέσποτα ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστέ, αὐτὸς εὐλόγησον καὶ ἁγίασον τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν τοῦτον εἰς φυλακτήριον ψυχῶν καὶ σωμάτων, εἰς ἀποτροπὴν τῶν πονηρῶν δαυμόνων καὶ παντὸς ἐναντίου, φυλάττοντα τὸν τόπον τοῦτον καὶ τῶν οἰκούντων τὰς ἐν αὐτῷ ψυχὰς, πρεσβείαις τῆς παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας καὶ τοῦ ἁγίου τοῦδε καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου.

Ἐκφώνησις· Ὅτι εὐλόγηται καὶ δεδόξασται τὸ πάντιμον.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΜΗΣΕΩΝ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Ἐγκαίνια ναοῦ = (ἐπιμέλεια) Ἀποστολική Διακονία, Ἀκολουθία καὶ τάξεις εἰς ἐγκαίνια ναοῦ, Ἀθήνα 1997⁵.
- Ἐγκαινιαστικὸν = (ἐπιμέλεια) Ἰ. Μ. Σίμωνος Πέτρως, *Εὐχολόγιον. Δ': Ἐγκαινιαστικὸν περιέχον τὴν τάξιν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ὡς καὶ τὰς συναφεῖς τάξεις καὶ ἀκολουθίας*, Ἰ. Μ. Σίμωνος Πέτρως (Ἄγ. Ὅρος) 2003.
- Ζερβοῦ = (ἐπιμέλεια) Σ. Ζερβοῦ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Βενετία 1862² (ἐπανέκδοση Ἀθήνα 1992⁴).
- Ἱστορία τῆς Κύπρου Δ'-Ε' = (ὑπὸ τὴ διεύθυνση) Θ. Παπαδοπούλλου, *Ἱστορία τῆς Κύπρου, Δ'-Ε': Μεσαιωνικὸν Βασίλειον - Ἐνετοκρατία*, Λευκωσία 1995-1996.
- Ἰωαννίδης, «Ἀκολουθία θεμελίου» = Γ. Α. Ἰωαννίδης, «Ἡ ἀκολουθία θεμελίου ἐκκλησίας στὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο *Barberini greco 390*», ΕΚΜΚ 6 (2004) 165-192.
- Ἰωαννίδης, «Ἀντιμῆνια» = Τοῦ ἴδιου, «Ἐπί τῆς γινομένης περὶ ἀντιμηνίων» στὸ κυπριακὸ εὐχολόγιο *Barberini greco 390*, ΚυΣπ. 64-65 (2000-2001) 303-350.
- Ἰωαννίδης, «Κυπριακὸς κώδικας» = Τοῦ ἴδιου, «Ὁ κυπριακὸς λειτουργικὸς κώδικας τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (Πάτμος) 647», ΕΚΜΚ 6 (2004) 509-540.
- Μουτζούρη, «Μοναστήρια» = Ἰ. Μουτζούρη, «Τὰ χαριστικά καὶ ἐλεύθερα μοναστήρια», *Θεολογία*: 34 (1963) 536-569· 35 (1964) 87-123, 271-304.
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Α'-Β' = Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἢ συλλογὴ ἀνεκδότων καὶ σπανίων ἑλληνικῶν συγγραφῶν περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἐφῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς τῶν Παλαιστινῶν Α'-Β', Ἁγία Πετρούπολη 1891, 1894 ἀντίστοιχα (ἀνατύπωση Bruxelles 1963).
- Παπαϊωάννου, Τακτικὸν = Χ. Ι. Παπαϊωάννου, «Τακτικὸν» ἦτοι ἀρχιερατικὸν εὐχολόγιον τῆς ἐπισκοπῆς Καρπασέων καὶ Ἀμμοχώστου ἐκ χειρογράφου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κιτίου, Λάρνακα 1915.
- Σταυροπηγιακὲς μονεῖς = (ἐπιμέλεια Γ. Χ. Γκαβαρδίνας) *ΚΗ Δημήτρια. Ζ' Ἐπισημονικὸ Συμπόσιο. Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη: Σταυροπηγιακὲς καὶ ἐνοριακὲς μονεῖς. Ἱερὰ Μονὴ Βλατάδων 18-20 Ὀκτωβρίου 1993*, (Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις 17), Θεσσαλονίκη 1995.

- Τρωϊάνος, «Κανονικά δικαιώματα» = Σ. Ν. Τρωϊάνος, «Κανονικά δικαιώματα ἐπὶ πατριαρχικῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν», *Σταυροπηγιακὲς μονεῖς* 113-124.
- Φειδᾶς, «Σταυροπηγιακὸ δίκαιον» = Β. Φειδᾶς, «Ἐκκλητικὸν καὶ σταυροπηγιακὸ δίκαιον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου», *Σταυροπηγιακὲς μονεῖς* 41-52.
- Φουντούλη, *Θεμέλιο ἐκκλησίας* = Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Τάξεις γινομένη ἐπὶ θεμελίῳ ἐκκλησίας*, (Κείμενα Λειτουργικῆς 7) Θεσσαλονίκη 1978².

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Angold, *Church and Society* = M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995.
- Constantinides-Browning = C. N. Constantinides, R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570*, (DOS 30/Texts and Studies of the History of Cyprus 18) Washington D.C./Nicosia 1993.
- Darrouzès, *Ὀφφίκια* = J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine*, (Archives de l'Orient chrétien 11) Paris 1970.
- Darrouzès, *Regestes* = Τοῦ ἴδιου, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I: Les actes des patriarches. Fasc. IV: Les registes de 1377 à 1410*, Paris 1979.
- Dmitrievskij = A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskikh rukopisej hranjaščihsja v bibliotekah pravoslavnago Vostoka, II: Εὐχολόγια*, Kiev 1901.
- FCCO = Codificazione Canonica Orientale. Fonti, Città del Vaticano 1930 κ.ἐξ.
- Giannelli, *Codices Vaticani* = C. Giannelli, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti ... Codices Vaticani Graeci 1485-1683*, Città del Vaticano 1950.
- Goar = J. Goar, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum Complectens Ritus et Ordines Divinae Liturgiae, Officiorum, Sacramentorum, Consecrationum, Benedictionum, Funerum, Orationum, etc. Cuilibet Personae, Statui vel Tempori Congruos, Juxta Usus Orientalis Ecclesiae ...*, Βενετία 1730² (ἀνατύπωση Graz 1960).
- Grumel, *Regestes* = V. Grumel, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I: Les actes des patriarches. Fasc. II-III: Les registes de 715 à 1206*, Paris 1989².
- Herman, "Abgabenwesen" = E. Herman, "Das bischöfliche Abgabenwesen im Patriarchat von Konstantinopel vom XI. bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts", OCP 5 (1939) 434-513.

